

Національна Академія наук України
Інститут історії України

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Нізова Людмила Володимирівна

ОДЕРЖАВЛЕННЯ
КУСТАРНО-РЕМІСНИЧОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
В УРСР
(20 – 30-ті рр.).

Київ 2001

Національна Академія наук України
Інститут історії України

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

Нізова Людмила Володимирівна

ОДЕРЖАВЛЕННЯ
КУСТАРНО-РЕМІСНИЧОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ
В УРСР
(20 – 30-ті рр.).

Київ 2001

Нізова Людмила Володимирівна – науковий співробітник відділу історії України 20 – 30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Л.В.Нізова. Одержавлення кустарно-ремісничої промисловості в УРСР. (20 – 30-ті рр.). – К., 2001 – 167 с.

В цій праці підбито підсумки багаторічного дослідження “соціалістичних” перетворень дрібного кустарно-ремісничого виробництва в радянській Україні 20 – 30-х рр. Праця створена переважно на архівних матеріалах і є першою в українській пострадянській історіографії на цю тему.

Розрахована на науковців, викладачів, всіх, хто цікавиться історією України.

Автор висловлює особисту точку зору, що не обов’язково збігається з точкою зору редколегії.

Відповідальний редактор — доктор історичних наук,
професор С.В.Кульчицький

Редколегія збірника: С.В.Кульчицький (головний редактор),
О.І.Ганжа (відповідальний секретар), В.О.Горбик, О.І.Гуржій,
В.М.Даниленко, М.Ф.Дмитрієнко, М.В.Коваль.

У разі передруку узгодження з редколегією обов’язкове.

I. Соціально-економічна природа дрібних виробників

Всі спроби диктаторського режиму знищити інститут приватної власності в радянській державі не увінчалися успіхом. Приватногосподарська природа виявилася тим, ніколи не вмираючим середовищем, що у 90-х роках, після більше ніж 70 літньої перерви знову постало з небуття. Десятиріччя спроб переробити дрібного власника виявилися недостатніми. Як хамелеон може зливатися з навколишнім середовищем, так і власник вміє пристосуватися під різні обставини й умови. Він завжди готовий погодитися з існуючою владою, не сперечається з нею, але робить своє. Йому не до вподоби відкриті виступи або дії проти влади. Він м'який як представник класу, але як особистість жорстко настроєний щодо ущемлення власних інтересів. Тільки після перетворення його в найманий клас з'являється можливість уже у наступних поколіннях змінити ці характеристики — настільки стійкий характер інстинкту нагромадження. З таким типом населення (дрібними товаровиробниками, здебільшого в сфері сільського господарства) зіштовхнулися більшовики у своєму революційному пориві побудувати соціалістичне суспільство. Аграрна напівписьменна країна була тим середовищем, в якому комуністи хотіли здійснити перетворення всього народу у найманих робітників промисловості і сільського господарства. Не звертаючи уваги на економічні вчення, створені світовою думкою, базуючись тільки на революційному ентузіазмі, більшовики вирішили створити у відсталій країні комуністичне суспільство. При цьому вони взяли на себе авантюрну сміливість здійснити це в одно-два десятиліття. Чим таке рішення можна пояснити — байдужістю до долі народу або вірою в те, що тільки цей шлях найважчих випробувань можливий і необхідний?

Друга світова війна не змогла порушити підвалин радянського режиму. Більше того, після її закінчення соціалізм перетворився у світову систему, поширившись на ряд країн Європи й Азії. Однак тут, особливо в східноєвропейських

державках, приватна ініціатива не зазнавала таких гонінь, як у СРСР (винятком був лише короткий період 1947-1953 рр., коли радянський досвід тоталітарного соціалізму копіювався навіть у дрібницях). Та й громадяни самого Радянського Союзу, що пройшли переможним маршем по країнах Європи в 1944-1945 рр., визволяючи їх від нацизму, навч переконалися в результативності приватної ініціативи. Вони не тільки привезли в свої будинки як трофеї предмети, раніше майже недоступні радянським громадянам (фотоапарати, акордеони, предмети розкошу), але й побачили, як швидко може відновлюватися приватне господарство, не придушене протидією держави. Повторилася ситуація 1813-1814 рр., коли російські солдати і офіцери, переслідуючи армію Наполеона, пройшли по Європі і побачили величезний розрив у рівні розвитку між нею і Росією. Реакція держави і в тому, і в другому випадку була однаковою: посилювався політичний тиск на суспільство. У СРСР після закінчення війни почалася нова хвиля сталінських репресій.

У 1945 році авторитарний соціалізм зберігся і навіть зміцнів. Але, він почав "розмиватися" у мирний час. Початок цьому процесу поклала горбачовська перебудова. Сприяло йому знайомство громадськості Радянського Союзу із західними економічними та політичними теоріями, раніше недоступними, бо вони проголошувалися "ворожими". Одним з перших проявів цього "розмивання соціалізму" стало відродження приватної ініціативи, дрібного виробництва. По своїй суті радянські кооператори періоду перебудови не відрізнялися від кустарів часів непу, хоч мали іншу економічну і політичну основу.

Хто ж такі ці дрібні виробники, які двічі за сторіччя перевертали економічну основу існуючого ладу не відкритим революційним шляхом, а через приховане протиборство з радянською системою, з її політикою одержавлення й пролетаризації? Вони сформувалися в Росії як соціальна верства в результаті бурхливого розвитку товарно-грошових відносин після реформи 1861 р., коли дрібнотоварний уклад став домінуючим. У той короткий період дозріла велика категорія людей, яким завдяки царським указам було дано можливість

розвивати механізм нагромадження, одержання прибутку зі свого приватногосподарського виробництва, і надалі, завдяки йому підвищити свій соціальний статус. Бажання постійно одержувати прибуток та з його допомогою піднятися по суспільній сходинці створило в них високий діяльний потенціал. У ХХ столітті в порівнянні з іншими верствами населення вони були найбільш творчим і енергійним прошарком.

Ці устремління до розширення виробництва й збільшення свого капіталу були настільки великими, що стали тим шляхом, по якому мчалися наввипередки, незважаючи на матеріальні, моральні та інші перепони, заражені спрагою нагромадження коштів, величезні маси приватних виробників.

Передові уми країни в дореволюційні часи важко переживали період "хижацького накопичення капіталу" Вони шукали вихід із становища, яке створилося, альтернативу процесу капіталістичного накопичення, що розвивався. Представники напрямку легального марксизму і партія більшовиків реально зайнялися втіленням настроїв народних мас. Але лише більшовики змогли здійснити передбачувану інтелігенцією Росії зміну напрямку розвитку країни, щоправда, у несподіваних формах.

З приходом до влади більшовиків у 1917 р. механізм нагромадження коштів для дрібних приватників був поступово виключений із державної системи народного господарства. Великий капітал був експропрійований на користь нової держави, а з дрібним капіталом у перший рік радянської влади більшовики не визначилися, тому що в країні більшість складала його представники. До VIII з'їзду РКП(б) це питання зависло у повітрі й не мало конкретного законодавчого втілення. Тільки після з'їзду більшовики проголосили дрібних виробників "попутниками радянської влади" і висловили бажання співробітничати з ними.

Таким чином, механізм приватнопідприємницької діяльності, зупинений радянською владою в 1917 р., з 1918 р. був знову запусканий, але вже з обмеженнями, з дозволом дрібним виробникам тільки підконтрольної діяльності. Більшовики ввели

"розкладку" для їхнього виробництва, як продуктову, так і промислову. Це в цілому виключало можливість відновлення колишньої підприємницької діяльності. Дрібним виробникам було дозволене виробництво необхідних товарів відповідно до радянської розкладкової системи з контролем над одержанням сировини і реєстрацією кількості продукції, що виготовлялася, з мінімальним прибутком самому приватнику. Відділивши процес збагачення від самого виробника, більшовики сподівалися перевести активність дрібних приватників у суто виробничий процес і використовувати її для піднесення народного господарства. Вони сподівалися знайти спосіб надалі змінити соціально-економічну природу дрібних виробників, приватновласницьке устремління до нагромадження коштів замінити ентузіазмом. У цьому плані більшовики бажали використати змагання, яке повинні були розгорнути виробничники між собою за першість у трудових показниках. Ідеологи комунізму багато трудилися над цією проблемою, сподіваючись досягти мети за допомогою потужної агітації за побудову "першої в усьому світі народної держави", розвинути у напівписьменного населення країни гордість за участь у цьому доленосному процесі. Спочатку вони прагнули мирним шляхом здійснити зміну природи дрібних виробників, але в міру опору останніх почав дедалі зростати тиск на них з боку радянської влади.

Більшовики розуміли важливість мети — досягти високого потенціалу виробництва серед об'єднаних дрібних виробників. У цьому разі був можливий дальший розвиток відсталої Росії в оточенні розвинених європейських країн. Досягнення високого рівня виробництва у соціалістичному секторі було найважливішою умовою для цього. Суботники, соціалістичне змагання, рух за комуністичну ударну працю — все це стало загальною умовою виробництва не тільки усередині колективів, але й в усьому суспільстві. Запропоноване більшовиками нове життя за "романтичними" законами розвитку радянського суспільства без можливості нагромадження коштів змушувало дрібних приватників усвідомити крах можливості їх подальшого існування в СРСР.

Їхній конфлікт із законами життя в радянській системі швидко розвивався.

У держави “диктатури пролетаріату”, незважаючи на усвідомлення нею внутрішнього конфлікту з основною масою населення країни, був твердий намір, незважаючи ні на що, «змінити» його приватногосподарську природу, і при цьому використовувати високий потенціал дрібних виробників на користь держави. У 1918 р. більшовики мали намір це здійснити через метод силового тиску — «розкладку», що входила в загальну систему дій у період громадянської війни — так званий «воєнний комунізм».

Внаслідок невдачі із введенням комуністичних засад в економіку, внаслідок великомасштабних політичних протестів населення країни проти «воєнного комунізму» і методів силового тиску в цілому, більшовики зробили термінову перестановку, щоб не загубити владу в країні. Вони дали свободу розвитку приватного господарства, розвитку дрібних власників, що було політичною грою, оскільки нову економічну політику передбачалося ввести лише на деякий час та при першому зручному випадку звернути. За період непу всебічно підготовлялася законодавча і кадрова база для згортання інституту приватної власності. Більшовики надалі мали намір остаточно змінити природу дрібних виробників через їх одержавлення і пролетаризацію, використовуючи при цьому більш зручний спосіб для них, зрозумілі їм приватногосподарські централізовані системи об'єднань — кооперативи.

Цю програму запропонував вождь більшовиків В. Ленін. Він розробив теоретичну базу під практичні дії партії по зміні соціально-економічної природи дрібних виробників. Чому був обраний такий жорсткий спосіб — пролетаризація населення країни? Багато економічних теорій вказують на недоцільність такого шляху розвитку народного господарства. Вважається, що розвиток останнього на базі дрібновласницької природи господарювання найбільш продуктивний. Приватна власність в економіці дає той високий потенціал, який здатний збільшувати продуктивність праці. Заміна приватногосподарського механізму

на одержавлену економіку можлива лише в обмежених масштабах або на короткий історичний період, у момент найбільшої небезпеки для країни (наприклад, під час війни). Тому, щоб нав'язати суспільству новий шлях розвитку, що виключав би приватногосподарську ініціативу, тим більше країні з переважанням виробників із соціально-економічною природою дрібного приватника, треба було змінити останню, знищити в людині приватногосподарську ініціативу, замінити її ідеєю усвідомлення великого шляху для всього людства до справедливого суспільства. Такий шлях, запропонований більшовиками в малограмотній країні, був важко досяжним. Методи, що показали б свою результативність, могли бути тільки силовими, фундамент нового суспільства замішувався на крові. Довгий час замовчувалася правда про справжній стан справ, про ті заходи, що застосовувалися більшовиками щодо тих, хто був дійсною економічною опорою держави.

За виконання програми перетворення дрібних виробників радянська влада вела боротьбу не на життя, а на смерть. У ході цієї боротьби вона покрила себе сумною славою, системою таборів для інакомислячих, "куркулів" і інших ворожих собі елементів. Процеси, що відбувалися в СРСР, дисонували з розвитком західної цивілізації. В країнах Європи після Першої світової війни взяли гору ліберальні методи розв'язання соціально-політичних та економічних конфліктів. Не вільне від вад, західне суспільство в ХХ ст. усе ж відмовилося від поняття диктатури (що, природно, не відноситься до фашистських та військових режимів, що існували тут у міжвоєнний період). У той же час більшовики протягом 20-30 рр. довели диктаторський режим до крайньої межі.

Більшовики вважали жертви виправданими. На їхню думку, все окупалося досягненням великої мети — створенням суспільства, вільного від експлуатації людини людиною. І, природно, в ньому не виявилось місця для представників дрібного приватного господарства — потенційних експлуататорів підмайстрів та учнів. Не відповідала духу нового суспільства і

приватна власність, яку почали викорінювати з такою ж ретельністю, як й її носів.

Приблизно 15 років знадобилося для того, щоб звести нанівець цілу верству суспільства. Майже 50 років після цього в уми радянських людей впроваджувалася думка про те, що прагнути до володіння приватною власністю непристойно, що це не відповідає ідеалам загальнонародної держави. Та всього декілька років потрібно буде для того, щоб заново народилися і дрібні товаровиробники, і приватна власність. Поштовхом до цього стала горбачовська перебудова, і, насамперед, закон "Про кооперацію"

В свій час використана радянською владою для одержавлення дрібної приватної власності, тепер кооперація повернула до життя останню. Явище, на перший погляд, парадоксальне, при ближчому розгляді виявляється закономірним. Кооперація не породжена соціалізмом. Вона існувала й у попередній суспільно-економічній формації. Політичний лад, що прийшов у Росії на зміну капіталізму, лише видозмінив її форму і вплинув на зміну місця та ролі кооперації в господарському організмі суспільства. Вона була лише пристосована до економічних і політичних умов, що змінилися. Сприяла цьому й двоїста природа дрібних виробників.

У XIX ст. марксистки відводили важливе місце як можливості використання кооперації в перехідний від капіталізму до комунізму період, так і самим кооператорам, передрікаючи їм участь у всіх революціях та головних подіях XIX і XX століть.

Дуже непросто побачити в дрібних хазяйчиках, із принципом життя "як би чого не вийшло", активну політичну силу суспільства. Але варто врахувати, що ця соціальна верства завжди мала величезні життєві сили. Дрібному власнику доводилося, як правило, починати свою справу з нуля, створювати початковий капітал практично на порожньому місці. Завдяки своїй високій пристосовуваності, прагненню за будь-яку ціну піднятися нагору по соціальній сходинці, деякі хазяйчики перетворювалися згодом у великих підприємців. Щоправда,

таких були одиниці. Інші ж представники дрібнотоварного виробництва, володіючи вищевказаними рисами, ставали живильним середовищем для всіляких політичних ідей, що обіцяли поліпшення життя, зменшення експлуатації з боку великих підприємців тощо. Ось звідки досить висока активність даної соціальної верстви наприкінці XIX - на початку XX ст. Звідси ж і вміння її швидко регенеруватися, свідками чого ми стали наприкінці 80-х рр. нинішнього століття.

Незважаючи на різко негативне ставлення до ідеї приватної власності та підприємництва, партія більшовиків, проте, не відмовлялася від можливості використовувати їхній потенціал у разі потреби. Як правило, це відбувалося в умовах загострення господарських проблем, коли державна економіка не справлялася з ними і необхідно було втручання більш гнучкого механізму, що активно реагує на потреби населення.

Радянська влада вдалася до допомоги приватногосподарського механізму у 1921 р. під тиском народних мас з введенням нової економічної політики. Вдруге ця програма частково була задіяна в період післявоєнної розрухи в 1945 р., коли народу потрібно було вижити і підняти народне господарство з руїн. У період перебудови приватногосподарське підприємництво знову було покликано до життя волею правлячої партії і продовжувало розвиватися навіть після того, як зник соціалістичний режим. Які подальші перспективи його розвитку? Чи буде воно сприяти відновленню суспільства без експлуатації або, навпаки, закріпить останню на довгі роки? На це питання відповідь дадуть вже процеси XXI ст.

Щоб розглянути приватногосподарський механізм та причини, що змушують до його введення, варто заглибитися в соціально-економічну природу цього явища. Дрібні виробники в дореволюційній Росії становили найбільшу категорію населення, що займалася сільським господарством, кустарно-ремісничим виробництвом і мала власні знаряддя праці. В. Ленін наприкінці XIX століття досліджував процес розвитку капіталізму, що почався після 1861 р. Він дав поглиблену характеристику його соціально-економічній природі, що особливо яскраво визначилась

в товарно-грошових відносинах дрібних виробників, у праці «Економічний зміст народництва» (1884 р.). «Дрібний буржуа, — писав Ленін, — це дрібний виробник, що господарює при системі товарного господарства. Сюди підходить, таким чином, і селянин, і кустар, яких народники завжди ставили на одну дошку — і цілком справедливо, тому що обидва представляють із себе таких виробників, що працюють на ринок, і відрізняються лише ступенем розвитку товарного господарства»¹

Міркуючи наприкінці XIX ст. над природою дрібного власника, В.Ленін ще не давав категоричної оцінки його соціально-економічному становищу в майбутньому суспільстві соціальної рівності. У той період дискусій з представниками інших політичних течій він висловлював лише загальну позицію щодо природи дрібних виробників як категорії населення. Зовсім інший тон оцінок з'явився у Леніна в післяреволюційний період, коли перед лідером більшовицької партії постало питання про ставлення держави до представників дрібної приватногосподарської власності в країні. Він розглядав їх як дрібну буржуазію. Після Жовтневої революції Ленін уже вбачав у ній загрозу існуванню радянської влади. "...Головний ворог — дрібнобуржуазна стихія. Або ми підкоримо її своєму контролю й обліку, або вона скине робітничу владу неминуче, як скидали революцію Наполеони і Кавеньяки, що саме на цьому дрібно-власницькому ґрунті і виростають. Так ставиться питання"²

Загроза радянській владі з боку дрібної буржуазії виходила з тієї ситуації, що вона становила переважну більшість населення. Але в той же час нечисленний робітничий клас, не будучи основною соціальною верствою суспільства, був змушений шукати собі союзників серед цієї більшості. Ця позиція Леніна спиралася на теорію К.Маркса й Ф.Енгельса. Останній у передмові до праці «Селянська війна в Німеччині» вказував на союзника робітничого класу в особі дрібної буржуазії³ Він визначив таке становище останньої, виходячи з природи дрібних виробників як соціальної верстви, що коливається між пролетаріатом і буржуазією. Енгельс вбачав в їхній природі двоїстий статус й суперечливий характер. «Дрібний буржуа

обою суперечливість тому, що вона є основою його сутності»⁴ Це протиріччя становить основу всіх його вчинків у житті — як економічних, політичних, так і соціальних. Маркс зазначав: «...Ремісник, що не має найманих робітників, піддається роздвоєнню. Як власник засобів виробництва він є капіталістом, як працівник — своїм власним найманим робітником. Він, таким чином, як капіталіст сплачує собі самому заробітну плату і витягає прибуток із свого капіталу, тобто експлуатує себе самого як найманого робітника й у виді додаткової вартості платить собі самому ту данину, що праця змушена віддавати капіталу»⁵

В іншій праці Ф.Енгельс, говорячи про політичні можливості дрібних виробників, підкреслював, що, як приватний власник, дрібний буржуа схильний до угодовства з буржуазією і тільки коли вона піддасть його експлуатації, тяжіє до робітничого класу, пролетаріату. Тому він не має власної, самостійної політичної та економічної лінії. Його економічною основою є дрібнотоварне виробництво. З розвитком капіталізму відбувся процес посилення експлуатації дрібних виробників з боку буржуазії, й на цій основі їх систематичне розорення. Значна їхня частина переходила до лав пролетаріату, і лише незначна меншість збагачувалася та підіймалася до становища великої буржуазії. Характерною для дрібних виробників була надія, що завжди існувала, — правдою або неправдою вибитися до лав великої буржуазії. Разом з тим існував постійний страх бути скинутими до середовища пролетаріату. І, навіть, потрапивши до рядів останнього, розорившись, дрібний виробник не втрачав надію вибитися нагору⁶ Така характеристика його психології дає розуміння головної рушійної сили вчинків останнього, основи його позиції — тільки грошове нагромадження! Дрібним виробником навіть розорення сприймається лише як тимчасове явище. Сама думка про перехід до статусу найманого робітника без перспектив повернення до накопичення капіталу викликала у нього озлоблений протест. Така стійка реакція дрібного виробника не піддавалася зміні. Природу його потрібно було тільки зломити, інакше існувала небезпека постійного виникнення

рецидивів нагромадження коштів. Тому ця категорія населення союзником пролетаріату могла стати за умови розорення або первісної належності до найбідніших верств. У протилежному випадку такий союз матиме тільки тимчасовий характер. Він може існувати тільки тоді, коли радянська влада триматиме дрібного виробника під постійним силовим тиском.

Ленін підтвердив виведену Марксом характерну соціально-економічну рису дрібних виробників: "Соціальна природа їх завжди двоїста і дволична як результат проміжного положення між буржуазією і пролетаріатом"⁷ Він визначив, яку практичну роль у революціях відіграватиме дрібний виробник: "...Дрібний буржуа, був завжди резервом двох антагоністичних класів. Беручи участь у революціях, він займав те перемінне положення, від якого залежав результат революції, як від тої перемінної величини, що об'єднує мільйони і мільйони дрібних виробників"⁸ Усвідомлюючи двоїсте становище дрібних власників у ранній період розвитку радянського суспільства, Ленін бачив перспективи боротьби з ними.

Служіння тому, хто більше заплатить, було першою основою всіх дій дрібного приватного виробника. Така позиція була небезпечною для більшовиків, оскільки могла привести до взаємодії цієї категорії населення з внутрішньою контрреволюцією, представленою в перші роки Радянської влади білим рухом.

Тому спочатку дії державної влади щодо дрібних власників були досить жорсткими, й лише надалі більшовики почали застосовувати політику батога та пряника, щоб домогтися тимчасового союзу з ними, необхідність якого диктувалася економічною доцільністю.

Безкровний шлях побудови соціалізму комуністами не планувався. Виходячи з природи більшості населення країни, що складалося з дрібних товаровиробників, вони зробили висновок, що тільки силовий шлях можливий для досягнення суспільства соціальної рівності у такій окремо взятій країні, як Росія, оскільки встановлення диктатури пролетаріату неминуче породить безодню між останнім й іншими верствами населенням. Тільки невелика частина дрібних власників, найбільші їх

верстви сприйняли новий порядок, що відкривав їм певні можливості, а в більшості середніх по статку дрібних хазяїв, завжди була присутня мрія поліпшити своє становище за допомогою кровної приватної власності, яку вони не хотіли віддавати ні за які красиві обіцянки світлого майбутнього.

З приватною власністю радянська влада успішно боролася доти, поки це стосувалося невеликої частини великої буржуазії, яку можна було експропріювати, знищити або вигнати з країни. Що ж до інших непролетарських верств населення, то проти них також застосовувалися досить жорсткі методи, що становили основу політики "воєнного комунізму". Вони були дієві у період громадянської війни, але після її закінчення, з демобілізацією армії і поверненням селян до землі силовий тиск з оголошенням продовольчої і промислової розкладки дрібним виробникам призводив до активного опору. Продовжувати проводити політику "воєнного комунізму" більшовикам не уявлялося можливим. Потрібна була нова тактика, що дозволила б зберегти загальний напрямок розвитку суспільства, змінивши лише методи керівництва ним. Виходячи з соціально-економічної природи дрібних виробників, Ленін запровадив нову економічну політику. По суті, з проголошенням непу більшовики почали загравання з приватником. В особі приватної власності вони зіткнулися з протиборством більшості народу з політичною системою диктатури пролетаріату. У характері дрібних виробників активізувалися їх приватні начала, коли держава почала віднімати в них найдорожче — власність. Стримати опір приватника за допомогою сили більшовики вже не могли. Дрібні виробники змогли відстояти свою власність і нагромаджене майно. Перетворення їх у найманих робітників було відкладено до кращих часів.

У суспільстві з багатомільйонною армією дрібних власників перемога соціалізму була неможлива за допомогою тільки "воєнного комунізму", без поступового перетворення усього дрібнотоварного укладу. Мільйони дрібних товаровиробників не можна було експропріювати й вигнати з країни. Ленін шукав спосіб ужитися з ними. «Перемогти велику і централізовану

буржуазію в тисячу разів легше, ніж перемогти мільйони дрібних хазяйчиків," — писав він⁹ Основоположники наукового комунізму розглядали можливість "ужитися" пролетаріату з дрібними приватниками через перетворення останніх за допомогою кооперації. "...При переході до повного комуністичного господарювання нам доведеться в широких розмірах застосовувати кооперативне виробництво як проміжну ланку", — писав Ф.Енгельс у своєму листі до А. Бебеля¹⁰ Маркс та Енгельс пропонували приватне виробництво дрібних товаровиробників та їхню власність перевести в "товариські"

Ленін вперше торкнувся питання про кооперацію ще наприкінці XIX ст., дискутуючи з народниками про "кооперативний соціалізм" У своїх перших працях він розглядав дрібне товарне виробництво в кустарній промисловості як приклад трансформації одноосібного виробництва в кооперативне. Найбільш повну ілюстрацію цього процесу було дано в роботі "Розвиток капіталізму в Росії" В ній В.Ленін розкрив соціально-економічну природу дрібного товаровиробника на прикладі кустаря, розглянувши її з позицій конкретно-історичного моменту, від зародження капіталізму в країні в XIX ст. Полемізуючи з народниками про кооперативний соціалізм, він показав шлях соціально-економічного розвитку дрібного виробника на початковому етапі розвитку капіталізму в Росії. Народники стверджували, що єдино можливий шлях перетворення суспільства — це не пролетарська революція, а об'єднання дрібних виробників у кооперацію. Відповіддю на це твердження були ленінські праці "Друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?" (1894 р.), "З приводу так званого питання про ринки" (1893 р.), "Від якої спадщини ми відмовляємося" (1897 р.), "Кустарний перепис 1894-1895 рр. у Пермській губернії і загальні питання кустарної промисловості" (1897 р.), "До характеристики економічного романтизму" (1897 р.)

В усіх цих працях, як й у своєму головному творі того періоду — книзі «Розвиток капіталізму в Росії» — Ленін доводив, що Росія вже рухається не по запропонованому народниками кооперативному, а надалі соціалістичному, а по

буржуазному шляху розвитку, і кустарна промисловість є не що інше, як рання форма капіталістичного виробництва, мануфактурна його стадія. А причина бурхливого розвитку кустарних промислів після реформи 1861 р. полягала в розшаруванні селянства та в бурхливому зростанні товарно-грошових відносин. Ленін критикував розуміння народниками терміну «кустар», указуючи, що під нього вони підганяли й об'єднували наймача і найманого в дрібному виробництві, тобто експлуататора та експлуатованого. Це було помилкою, нерозумінням коренів розвитку дрібнотоварного виробництва. У роботі "Розвиток капіталізму в Росії" Ленін на прикладах показав тісне переплетення кустарної промисловості з мануфактурною і довів, що важко знайти ту грань, яка б відокремила одне від другого¹¹

У роботах "До характеристики економічного романтизму" і "Від якої спадщини ми відмовляємося" Ленін критикував зі своїх позицій всі теорії "кооперативного соціалізму", стверджуючи, що вони шкідливі спробою довести можливість побудувати новий лад без класової боротьби. Ідеологи дрібної буржуазії виключали необхідність соціалістичної революції та диктатури пролетаріату. Вони проповідували поетапне мирне вrostання капіталізму в соціалізм. Проводячи на сторінках своїх праць дискусію з народниками та ідеологами "кооперативного соціалізму", Ленін широко показав соціально-економічний стан кустарної промисловості на першому етапі розвитку капіталізму в Росії при розпаді системи натурального господарства і перемозі товарно-грошових відносин.

Творці теорії комунізму у своїх працях доводили неможливість заміни революції розвитком "кооперативного соціалізму", мирним вrostанням капіталізму у новий лад. Маркс та Енгельс писали, що кооперативна система сама по собі ніколи не зможе перетворити капіталістичне суспільство. Формі кооперативного виробництва дрібних власників надавав важливе значення й Ленін, вважаючи, що потрібно всіляко використовувати: "Кооперація — ідеальний ступінь поєднання приватного інтересу дрібного власника і загальнодержавного

інтересу в руках пролетаріату над усіма великими засобами виробництва, союз пролетаріату з дрібним хазяйчиком перетворює кооперацію в соціалістичний елемент"¹²

Контроль за поєднанням приватного інтересу і загальнодержавного в руках влади може бути доти, поки головні засоби виробництва перебуватимуть у руках цієї влади. Цей дуже важливий висновок зробив Ленін у праці «Про кооперацію», виходячи з практики досвіду взаємовідносин Радянської влади з приватногосподарською власністю в перші роки введення нової економічної політики. Використовувати «ідеальний ступінь поєднання інтересів» більшовики мали з великою обережністю, з огляду на ту грань, за котрою приватногосподарський капітал може вислизнути з-під їх контролю.

Основоположники наукового комунізму надавали великого значення кооперації як формі перетворення дрібновласницьких інтересів у суспільні, названі ними "товариські". Однак будували вони свої висновки про "ідеальний ступінь поєднання" державних і приватних інтересів у кооперації, виходячи з законів та життєвих позицій західноєвропейського суспільства з розвинутою формою капіталістичних відносин. К.Маркс і Ф.Енгельс припускали можливість їхнього поєднання на цивілізованій основі, переведення приватної власності в "товариську", з подальшим її вдосконаленням. Але те, що було можливо для Західної Європи, ускладнювалося для Росії.

В буржуазному суспільстві кооперація, вказував Ленін, є колективною капіталістичною організацією, а кооперативні підприємства відрізняються від капіталістичних як підприємство колективне від приватного¹³. Зовсім по-іншому працює кооперативний заклад за радянської влади: «...Кооперація докорінно відрізняється від кооперативних об'єднань у буржуазному суспільстві, де вони служать незначним приватногосподарським додатком до механізму буржуазного ладу. Становище кооперативів у корені змінюється під час завоювання пролетаріатом державної влади. Кооператив як маленький острівець у капіталістичному світі є крамничка. Кооператив,

якщо він охоплює все суспільство, у якому соціалізована земля і націоналізовані фабрики і заводи, є соціалізм"¹⁴ Так Леніним було визначено залежність характеру кооперації від суспільного ладу. Для досягнення гармонійного суспільства без експлуатації людини людиною, на його думку, треба було, насамперед, створити той лад, який би гарантував перехід управління до рук самих виробників, і кооперація відіграла б у ньому роль перехідного ступеня в цьому напрямку. Як говорив про кооперацію Маркс, її перехідну модель як товариську форму присвоєння результатів праці треба використовувати при зміні формацій.

Після Жовтневої революції визначення місця й ролі дрібного виробника в історичному процесі розвитку країни здійснювалося на практиці. Він був союзником пролетаріату у питанні повалення самодержавства, що гальмувало економічний розвиток країни. Скинувши самодержавство, що заважало йому, дрібний виробник у своїй більшості не брав участі в поваленні буржуазного Тимчасового уряду, що частково захищав його інтереси як приватного власника. І радянська влада, виробляючи своє ставлення до нього, змушена була врахувати таку позицію дрібних виробників на цьому етапі розвитку революції. Виходячи з потреб, що диктуються часом, Ленін розробив теоретичну основу політичного ставлення радянської влади до останнього класу приватних власників у країні. У праці «Чергові завдання Радянської влади», написаній в 1918 р., було дано перспективний план розвитку соціалізму, де одним із завдань було визначено перетворення дрібної приватної власності, а на перших етапах — залучення багатомільйонної армії дрібних виробників у революційне соціалістичне будівництво через мережу «виробничо-споживчих комун, що сумлінно облічують своє виробництво і споживання»¹⁵ В цій праці Леніним уперше пропонувалася система взаємовідносин правлячої влади та дрібних приватників у країні. Радянською владою через виробничо-споживчі комуни було зроблено спробу включити в план своїх дій одержавлення дрібних виробників. Об'єднання у виробничі комуни трудівників кустарної промисловості активно

пропагувалося. Ця пропозиція влади була співзвучна з ідеєю побудови комунізму, припускала одержавлення будь-якої приватної власності, тобто її перехід без проміжних ланок, що раніше пропонували використовувати Маркс і Енгельс, у суспільні кооперативи з товариською формою праці та розподілом її результатів. По суті, народу було запропоновано трудову повинність і встановлення майнової рівності в комунах, що діяли на основі усупільнених засобів виробництва.

Таким чином, було висунуто програму соціально-економічного перетворення самостійних дрібних приватних виробників кустарної промисловості з власними засобами виробництва через комунізацію (одержавлення) галузі і пролетаризацію кустарів та ремісників.

Запропоновану Ленінінм програму в 1918 р. реалізувати на практиці не вдалося. Він написав проект декрету про споживчі комуни і запропонував його кооператорам на обговорення. Одержання можливості роботи в сфері розподілу продовольства в країні підштовхувало кооперативний апарат погодитися на співробітництво з радянською владою у справі обговорення проекту про виробничо-споживчі комуни. У декреті було конкретизовано форму використання апарату споживчої й існуючої робочої кооперації для налагодження контролю за розподілом продовольства в країні та його обліку. Незважаючи на прагнення кооператорів відстояти незалежність кооперації від органів радянської влади, все ж декрет з поправкою Леніна про «виробничо-споживчі комуни» був прийнятий Раднаркомом і ВЦВК¹⁶ Таким чином, ще у 1918 р. Ленін планував використовувати для проведення заходів в економічній сфері дрібного товарного виробництва старий кооперативний апарат, якому довіряли дрібні приватники, оскільки він служив населенню ще до революції. Цей апарат мав авторитет, дрібні приватники охоче йшли в кооперативні об'єднання. радянській владі в 1918 р. було важливо за його допомогою провести облік дрібних приватних виробників та контроль за ними. Тому стара кооперація могла для них стати дуже корисною, чого і домагалися більшовики в перші роки радянської влади.

Підписання декрету про "мережу виробничо-споживчих комун" було видатною подією. Комуністи одержали велику перемогу над старим буржуазним складом споживчої та робітничої кооперації, що довго пручався і відстоював свою незалежну позицію, але зрештою пішов на спільні дії з радянською владою в галузі розподілу продовольства в країні, оскільки дуже прибуткову справу запропонували йому більшовики.

Мережа виробничо-споживчих комун була тією системою, що дозволила почати як одержавлення галузі, так і пролетаризацію приватників. Важкі умови громадянської війни не дали можливість почати створення соціалістичної економіки. Було відкладено на деякий час введення механізму економічної зацікавленості, вступили в дію силові форми взаємовідносин у країні. Военний комунізм змінив напрямок перетворень дрібних приватників. Старий кооперативний апарат, на підтримку якого розраховував Ленін, в цих умовах не надав допомоги в об'єднанні дрібних виробників та контролі за ними. Довелося шукати економічні форми їх зацікавленості.

Ленін у своїх працях пропонував конкретний план дій по притягненню мільйонів дрібних виробників на сторону пролетаріату в нових умовах: "Стосовно цього класу завдання пролетаріату є керівним. Боротися за вплив на нього. Вести за собою тих, що коливаються"¹⁷

Якщо в 1918 р. для перетворення дрібних приватників Ленін пропонував союз з "буржуазними кооператорами", то пізніше він радив опиратися на бідноту, тому що незаможні верства, які відчували постійну експлуатацію й гноблення, які терпіли нестатки з боку капіталістів, співчували стражданням усіх працюючих від експлуатації.

Спираючись на бідні верства населення, пролетаріат повинний вести боротьбу з непманами, привертаючи на свій бік середнього і дрібного виробника¹⁸ В усіх випадках, зазначав Ленін, головне завдання - вміти правильно підійти до дрібної буржуазії. Від цього залежить результат боротьби з нею. Пролетаріат здолає буржуазію або вона скине його владу¹⁹

Перед країною стояло чимало першочергових завдань у лихоліття громадянської війни, але більшовики не забували, що головна небезпека для них — реставрація попередньої влади, ґрунт для зростання якої завжди існував в дрібному приватному виробництві: «...дрібне виробництво породжує капіталізм і буржуазію постійно, щодня, щогодинно, стихійно й у масовому масштабі»²⁰ Особливо небезпечним був вплив дрібних власників на робітничий клас, що було очевидним у той період: «Вони оточують пролетаріат з усіх боків дрібнобуржуазною стихією, просочують його, розбещують його нею, викликають постійно усередині пролетаріату рецидиви дрібнобуржуазної безхарактерності, роздробленості, індивідуалізму, переходу від захоплення до зневіри»²¹ Більшовики на цьому важливому для утримання влади етапі виробили тактику боротьби з приватним власником. Мета її полягала в умінні пролетаріату приборкати дрібнобуржуазну стихію, вести боротьбу з експлуаторською дрібною буржуазією, запобігати переходу дрібних виробників - трудівників у ряди експлуаторів, спиратися на найбідніші верстви населення та трудівників середнього прошарку.

Ленін, розглядаючи соціальну природу дрібної буржуазії в роботі “Дитяча хвороба “лівизни” у комунізмі”, відбив у ній процес наростання боротьби Радянської держави з цією верствою, що розгорнувся у 1918-1919 рр. Але надалі ця боротьба привела до наростання невдоволення в країні. Об’єктивно оцінюючи обстановку, що склалася у важких умовах громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, Ленін вказав на внутрішньополітичну кризу, що виявилася в 1920 р. в наслідок цієї боротьби. «... Ми наткнулися на велику, я вважаю, на найбільшу внутрішню політичний кризу в Радянській Росії. Ця внутрішня криза виявила невдоволення не тільки значної частини селянства, але і робітників, ...великі маси селянства були проти нас... ми у своєму економічному наступі занадто далеко просунулися вперед, ми не забезпечили собі достатньої бази»²²

Силкові атаки на дрібних виробників захопили більшовиків своєю простотою й швидкістю. Однак навряд чи можна було

говорити про реальну перемогу. Масовий тиск на роз'єднаних дрібних приватників розбестив своїм короточасним успіхом радянську владу, але не забезпечив реального підпорядкування їх "диктатурі пролетаріату". Після силових атак на одноосібні господарства велика частина дрібних виробників ставала по іншу сторону барикад, починала боротьбу з більшовиками. Вогнища протидії поступово виникли по всій території країни, підтверджуючи незгоду з політикою «воєнного комунізму». Після силової політики 1918-1919 рр. у 1920 р. піднялися на боротьбу й середні верстви населення. До початку 1921 року ситуація з дрібною буржуазією ставала вибуховою. Розглядаючи стан господарства та розстановку політичних сил на початку 1921 р., партія більшовиків була змушена виробити компромісну тактику діяльності пролетарської держави і ввести нову економічну політику. Її основою стала поступка дрібному виробнику. В першу чергу, було введено продовольчий податок замість продрозкладки періоду «воєнного комунізму». Це нове становище разом із введенням вільного товарообігу докорінно змінювало якісну характеристику економіки, що існувала до 1921 р.

Ще до набуття чинності рішення X з'їзду РКП (б) про введення непу Ленін у своїх працях висловлював думку про можливість та необхідність "вести боротьбу за дрібного товаровиробника". У роботі «Про продовольчий податок» він уже поставив питання про принципи використання дрібного виробника для відновлення народного господарства. Виходячи з доктрини «розвитку дрібної приватної власності», яку змушені були прийняти більшовики під тиском політичних обставин, диктатура пролетаріату хотіла використати потенціал розвитку дрібного приватника для відбудови народного господарства. Радянська держава сподівалася використовувати продукцію дрібних виробників для планового забезпечення, у тому числі й селян, товарами першої необхідності. Для цього, як пропонував Ленін, треба було створити в країні організаційні центри дрібного виробництва, зокрема для кустарної промисловості, як уже пропонувалося в 1918 році, «мережу виробничо-споживчих

комун», але тепер, у 1921 році, без «комуністичного начала», що уже не сприймалося дрібними виробниками. Ця назва їх насторожувала і відштовхувала від об'єднання в такі комуни.

Самостійне виробництво дрібних виробників у кооперативах, як, наприклад, кустарів і ремісників під об'єднуючим початком промкооперації було більш прийнятним для них, співзвучним їхнім настроям. Остання, за словами більшовиків, «... полегшить об'єднання мільйонів дрібних виробників»²³ Згодом така компромісна політика більшовиків змогла досягти своєї мети. Вона зняла вибухонебезпечну ситуацію в країні навесні 1921 р. і забезпечила підйом дрібного товарного виробництва, яке дало приплив товарів першої необхідності на ринок. У партії більшовиків була надія, що надалі на принципах об'єднання в приватногосподарську кооперацію, більш зрозумілих дрібному виробнику, може здійснитися перехід кустарної промисловості у промислову кооперацію²⁴ Поки ж, на початку нової економічної політики дрібну промисловість, засновану на виробництві кустарів і ремісників, Ленін запропонував цілком використовувати з метою відновлення великої промисловості, а також задоволення запитів селянського ринку.

Для продовження руху по вимушеному шляху непу В.Ленін використав практику подвійних стандартів. Крім того, він продовжував застосовувати, але більш обережно, вже випробувані в період «воєнного комунізму» силові методи. Партією більшовиків були проаналізовані результати проведеної політики та реакція дрібних виробників на неї. Відповідно двоїстій природі останніх Ленін запропонував й гнучку політику ставлення до них у державі.

Обстановка голоду та розрухи в країні сприяла тимчасовому відступу більшовиків. Вона вплинула на рішення державної партії застосувати тактику розвитку приватного господарства і використання потенціалу дрібних виробників, за рахунок їх високих підприємницьких спроможностей відновити зруйноване народне господарство. Їх потужну економічну силу було застосовано більшовиками в конкретних обставинах і в потрібний момент, але на певний запланований період і за

умови володіння державою командними економічними висотами і контролю дрібної підприємницької діяльності.

У даному випадку природа дрібних приватних хазяїв була тим могутнім двигуном, який за короткий термін дозволив наповнити ринок необхідними товарами. Розквіт дрібних виробників за радянської влади відносився до 1925-1926 рр., коли партія більшовиків, переслідуючи корисливі цілі організації обліку дрібних виробників і контролю за ними, послабила тиск у сфері оподаткування. В той сприятливий для підприємництва період соціально-економічна природа нагромадження коштів дала про себе знати. Темпи зростання приватногосподарського сектора перевищили показники в державному секторі. Усвідомивши, яку силу представляли дрібні виробники, більшовики на XIV з'їзді партії прийшли до висновку про необхідність негайного згортання приватної власності в державі. Без зайвого шуму було задіяно обмежувальну директивно-законодавчу систему для повернення державному сектору командних висот в економіці і подальших маніпуляцій з дрібним виробником.

Заходи для згортання приватногосподарської діяльності було засновано на тих же теоретичних постулатах Леніна, розроблених в його останніх творах і, в першу чергу, у статті «Про кооперацію». В ній було запропоновано варіант остаточного одержавлення дрібної приватної власності. Для цього потрібно було звести всю розпорошену частину дрібних виробників в єдині об'єднуючі центри: наприклад, кустарну промисловість — в систему промкооперації. Остання мала вирішити наступні завдання: провадити боротьбу з приватною торгівлею як серйозним оплотом приватногосподарської власності, протиставити суспільні форми державних організацій анархічному виробництву; усунути антидержавні устремління окремих одноосібників; замінити приватне використання сировинних баз у країні державним; забезпечити фінансову підтримку великої промисловості за рахунок внутрішніх ресурсів — особистих заощаджень кооперованих громадян; частково заповнити нестачу продукції великої промисловості для селянського ринку.

Допустивши в 1921 р. в економіку країни ринкові відносини, а також гроші, що є неминучою формою господарських зв'язків при дрібнотоварному укладі, Ленін розумів, що їх не можна було заборонити декретами і законами. Це призвело б до ще більшої протидії дрібних виробників політиці радянської влади та позбавило б робітничий клас можливого союзника в їх особі. Тому всі зусилля більшовиків було спрямовано на створення економічних умов, за яких товарно-грошові відносини капіталістичного характеру можна буде вштовхнути на рейки революційних перетворень. Такою економічною умовою Ленін вважав створення кооперативної форми виробництва замість одноособової, коли гроші можуть служити не приватним стимулом до нагромадження, а лише способом «товариського» взаєморозрахунку кооперативу з іншими організаціями. У роботі «Про кооперацію» він дав наступне визначення: «...соціалізм це є лад цивілізованих кооператорів при пролетарській владі»²⁵ Тут Ленін підбив підсумок теоретичних пошуків основоположників марксизму з питань кооперації, що дав можливість застосувати в побудові соціалізму кооперативні форми як ідеальний ступінь поєднання приватного інтересу дрібного власника і загальнодержавного інтересу при пролетарській владі, здійснити більшовицький план «соціалістичного» перетворення приватних господарств. Було знайдено найбільш вдалу, на їхній погляд, форму перетворень соціально-економічної природи дрібних виробників.

Спроби перетворити приватне господарство країни в 1918 р. через «мережу виробничо-споживчих комун» перейшли у довгу боротьбу за впровадження централізованої системи кооперативно-колгоспного об'єднання в дрібне виробництво. Нова економічна політика сприяла впровадженню цілісної системи кооперативного будівництва в приватногосподарський механізм. Процес притягнення дрібних власників до системи кооперативного будівництва наочно видно на прикладі перетворення кустарної промисловості в промкооперацію, а кустарів і ремісників — у виробничників артілі, а потім — робітників фабрик і заводів.

У процесі перетворення дрібнотоварного виробництва можна виділити такі етапи розвитку: неп, період так званого "великого перелому" й період розвитку народного господарства в 30-ті роки.

Протягом кожного з цих етапів поступово змінювалася економічна природа виробників у напрямку її зближення з природою найманого робітника підприємств державної власності. Дрібного приватника було розчавлено тією системою, що спочатку намагалася використовувати його працю та капітал у своїх інтересах. Однак, як показав подальший розвиток країни, навіть "великий перелом" 1929 р. не зміг знищити приватногосподарську ініціативу, що збереглася "на клітинному рівні"

Наприкінці 80-х років відбулося "друге народження" приватногосподарських відносин, але вже в інших історичних умовах. У соціалістичну планову економіку було допущено елементи ринкової економіки. Недовгий досвід горбачовської "перебудови" показав, що неможливо тривале сидіння одночасно на двох стільцях: повинний перемогти або план, або ринок. "Соціалістична ринкова економіка" виявилася химерою, переміг останній. Цей процес відноситься вже до періоду розпаду Радянського Союзу. І Росія як правонаступниця СРСР, і Україна, що ближче інших республік стоїть до неї по основних економічних та політичних характеристиках, пішли по шляху побудови ринкової економіки, що передбачало підтримку приватногосподарської діяльності і, зокрема, дрібного товаровиробника.

Таким чином, соціально-економічна природа дрібних приватників у черговий раз продемонструвала свою життєстійкість. Придушена в період соціалістичного будівництва в СРСР, вона відродилася внаслідок його краху. Програма основоположників марксизму і лєнінські ідеї щодо можливості повного підпорядкування дрібного виробника та корінної зміни його природи не пройшли перевірку часом, виявилися діючими лише на певному, у масштабах історії дуже нетривалому етапі розвитку радянського суспільства. Історія ще раз підтвердила,

що не можна відмовлятися від напрацьованого століттями людського досвіду.

II. Шляхи перетворення природи дрібного приватника у праці В.І.Леніна "Про кооперацію"

Менше ніж за десятиріччя індивідуалістичний світогляд дрібного власника було замінено світоглядом державного робітника й колгоспника. Приватногосподарська аграрна країна перетворилася на аграрно-індустріальну, в якій переважала державна власність. Основою таких швидких змін були люди, які вимушені були змінитися під тиском державного керівництва. Радянська влада знайшла засоби цього перетворення у теоретичній думці К.Маркса, згідно з якою при побудові комуністичного суспільства будуть використані проміжні ланки в образі кооперативів. Останні як перехідна форма довго не сприймалися як такі, що відповідають ідеї розвитку соціалістичної революції. Особливо цьому заважало різко негативне ставлення до "буржуазії" під час встановлення диктатури пролетаріату. Думка про використання "перехідної проміжної ланки" отримала необхідну матеріальну базу тільки після встановлення непу і, як наголошував В.Ленін, "саме завдяки йому" Ідею пристосування цієї ланки до процесу побудови соціалізму було висвітлено у невеликій за розміром статті Леніна "Про кооперацію" Останню можна вважати ключовим моментом для розуміння всіх наступних перетворень. На наш погляд, саме це впровадження кооперації у радянське суспільство відкривало їй перспективу. Відштовхуючись від марксової ідеї щодо використання "проміжних ланок", через план використання кооперації в новій економічній політиці, радянська держава у подальшому перетворювала соціальний лад країни за допомогою такого інструменту, як "поголовна кооперація"

Втілення цієї теорії в життя дозволяло позитивно відповісти на запитання, бути чи не бути радянському суспільству. Ленін визначив, що кооперація з недержавними засобами виробництва була потрібна диктатурі пролетаріату для забезпечення розвитку народного господарства. Та, яка пішла шляхом так званого радянського "культурного розвитку", була необхідна як засіб поголовного кооперування дрібних приватників у кооперативи та колгоспи при суспільній власності на засоби виробництва. Теоретичну розробку цієї теорії Ленін і здійснив у статті "Про кооперацію", яку можна вважати програмним документом цього процесу. Вона була написана в 1923 р., в останні місяці життя Леніна, коли він писав статті, що стали свого роду "заповітом"

Як нам здається, зміст цієї праці до кінця не розкрито істориками. Вона розглядається дещо спрощено, однозначно або відверто категорично. Ми спробуємо розглянути статтю, а через її призму — й ленінську програму кооперації з іншого боку, збагнути ті доцільні для історичного розвитку результати, що було одержано внаслідок процесу кооперування.

Змагання "хто-кого" було проголошено Леніним після встановлення нової економічної політики. Цей заклик можна розуміти як змагання приватного сектору та набираючого темп соціалістичного, усупільненого сектору, протиборство більшовиків не на життя, а на смерть з дрібною власністю за соціалістичний напрямок розвитку народного господарства в одній країні. Це протистояння під час непу було економічно виграно дрібною власністю, яка за короткий строк зміцнила свої позиції завдяки наданим пільгам в 1924-1925 рр. Дрібне приватне виробництво зуміло випередити соціалістичний сектор, становлення якого тільки-но розпочиналося. Проте партія більшовиків була впевнена в перемозі своєї справи й тому, маючи владу, не дозволила завершитися змаганням на користь приватного господарства. "Великий перелом" Сталіна поставив крапку у мирному протистоянні розвитку двох систем власності — державної та приватної. Він крок за кроком вводив тоталітарний лад в країні, який дозволяв забезпечити привілейований розвиток "соціалістичному" сектору. Кооперування дрібних

приватників дало можливість придушити дрібне приватне господарювання.

Під тиском тоталітаризму все населення країни перетворювалось у найманий клас. Цю систему заходів Сталін визнавав необхідною, бо дрібний хазяїн, з часу скасування кріпацтва в Росії; завжди прагнув поліпшити своє матеріальне становище. Тому навряд чи можна було очікувати природного перетворення такого приватника у свідомого “будівника соціалізму”. А тоталітарна держава знайшла штучний шлях такого процесу, який відсікав приватну власність від її власника через одержавлення. І це вдалося зробити лише за десятирічний період. Використовуючи постійний вплив нової ідеології, радянська влада не давала найманим робітникам та колгоспникам піти в зворотному напрямі, робила все, щоб у них не виникло можливості стати “власниками”, а не звичайними гвинтиками державного економічного механізму. А для цього влада повинна була ліквідувати будь-яку матеріальну базу для поживлення “дрібнобуржуазних настроїв”, тобто приватну власність.

Радянська держава штучним шляхом хотіла уникнути ринкової “стихії”, назавжди відрізати їй шляхи для існування. Але тільки з 1927 р. почалася відверта боротьба з ринком. Довгий час більшовики намагались уникнути його, замінити економічним “змаганням”, Але воно для них не давало позитивних результатів. Розпочата у 20-ті роки прихована боротьба з дрібною приватною власністю призвела до її переходу в тіньову економіку. Шляхи опанування нею було закладено в запропонованому Ленінін засобі — пільговому втручанні у систему оподаткування, яке спочатку більшовицькі маси сприйняли, майже як зраду революції. Тільки пільговим заохоченням можна було витягти приватну власність з тіньової економіки для подальшого “поголовного кооперування”. Розквіт приватногосподарської діяльності у пільговому 1925 р. зробив свою справу, й знову кооперування забуксувало. Шлях до штучної “добровільності” в одержавленні засобів виробництва знову став на порядку денному.

Праця Леніна "Про кооперацію" завжди актуальна. Економічні процеси в будь-якому суспільстві завжди приводять до змін у його соціальній структурі. Це стосується і дрібної буржуазії: частина її, розоряючись, переходить до категорії найманих робітників, інша частина, навпаки, стає представниками "середнього класу", що є соціальною основою сучасного розвиненого суспільства. Більшість сучасних держав гарантує непримусовість, природність таких соціальних перетворень. Але завжди залишається небезпека звертання країн, що знаходяться на низькому економічному рівні та характеризуються наявністю авторитарних політичних тенденцій, до сумного радянського досвіду таких перетворень, тобто до примусового одержавлення представників дрібнотоварного сектора. Шляхи саме такого одержавлення й було висвітлено в ленінській праці.

При уважному розгляді статті Леніна, безсумнівно, виявляється об'єктивне її значення для історичного. Якщо відмовитися від категоричності, одноплановості при її аналізі, то можна припустити, що цю працю треба розглядати не тільки як програмний документ більшовицької партії на переломному етапі розвитку країни, коли було проголошено неспробу побудови соціалізму економічними методами. На погляд автора, це водночас була й теоретична база для програми з далекою перспективою - перебудови через "всесвітню революцію" інших країн, зміни у відносинах власності за допомогою кооперації у світовому масштабі.

Спочатку, на першому етапі, передбачалось втілення ідеї побудови соціалізму у слабозвинених країнах Сходу, де домінуючі позиції займають дрібні приватні господарства, а надалі — в країнах Заходу.

Після виходу в світ згаданої статті більшовики одержали теоретичну програму того, як на практиці здійснити одне з головних завдань — подолати приватну власність як самостійну економічно незалежну силу і в подальшому позбавити її можливості відтворення та, відповідно, повернення старого ладу на базі "дрібнобуржуазної стихії". Озброєні теоретичною розробкою Леніна, більшовики одержали можливість

поетапного приборкання цієї стихії. Праця "Про кооперацію" вказала, яким чином можна з найменшими витратами "пропустити" дрібну промисловість через кооперацію, щоб на першому етапі використати її, на наступному — позбавити виробників господарської самостійності через усупільнення її, нарешті, одержавити, тим самим поставити її в залежне від влади становище. Позбавлення економічної самостійності дрібного приватника назавжди відбирало у нього можливість впливати на політику в країні, добиватись яких-небудь соціальних відшкодувань замість відібраних матеріальних благ індивідуальної власності. Не маючи економічної, а отже, і політичної сили, дрібний виробник опинявся в залежному становищі й не був небезпечним для уряду. В цьому стані його можна було "пропускати" через кооперативні організації, їх планування, державне постачання, збут тощо, щоб проводити потрібну новій владі політику прилучення приватників до нових правил соціалістичного будівництва. На цій основі та таким чином було можливе передчасне одержавлення, переведення дрібної приватногосподарської стихії в державно-наймане становище, що давало можливість вирішити головне для більшовиків питання: будівництво соціалізму в окремо взятій країні з подальшим переходом до "всесвітньої революції"

Завдання подолати дрібнобуржуазну стихію, тобто ґрунт, на якому відтворювалося приватне підприємництво, (що давало небезпечну для більшовиків можливість дрібному власнику розповсюджуватися "щогодинно, щохвилино та у масовому масштабі"), неодноразово ставилося на порядок денний після революції, але чітко сформульованих конкретних практичних заходів у більшовиків спочатку для цього не було. Найбільша політична криза 1921 р. була результатом невирішеного питання — подолання дрібнобуржуазної стихії, яке постало на шляху подальшого розвитку революції. І Ленін, коли країна опинилась у цій політичній кризі, змушений був відступити до непу, бо інакше з'явилася б загроза втрати більшовицькою партією влади під тиском цієї стихії. В подальшому ж саме в непі він знайшов засоби подолання дрібного власника, які розкрив у роботі "Про

кооперацію" Передбачалось не фізичне знищення приватного виробника, а зміна внутрішньої природи дрібної буржуазії за допомогою різних економічних і політичних засобів. Для цього ним і була запропонована схема перетворення дрібних приватників через колективну форму кооперації. Колективність, на якій базувалася "поголовна колективізація", була вдалою знахідкою для впливу на маси, бо давала можливість впливати на окремого індивіда. І це допомагало радянському уряду в проведенні маніпуляцій з приватновласницькою свідомістю. У кінцевому підсумку цей вплив повинен був перешкоджати можливому відновленню дрібнобуржуазного середовища в новому суспільстві. Це перетворення Ленін запропонував здійснити через колективну форму організації із засобами виробництва, підпорядкованими більшовикам, тобто через кооперацію, яка мала різні назви: робітнича, споживча, сільськогосподарська, кредитна, промислова. Але для всіх форм кооперації передбачалося спільне завдання: перетворити її працівників на найману робочу силу, назавжди пролетаризувавши дрібних виробників.

Вдало винайдену "колективну форму переробки свідомості" індивідуального приватника було використано надалі. Влада перейшла до постійного використання колективного фактору для впливу на свідомість широких мас. Цей психологічний засіб було взято на озброєння кількома поколіннями радянських керівників, починаючи з 20-х і аж до 80-х рр. включно.

Певну роль у визначенні необхідності колективного перетворення дрібних виробників для більшовиків відіграла і фінансова сторона справи, бо треба було зменшити гостроту грошової проблеми в країні. Існувала можливість поповнити державну казну за рахунок приватних нагромаджень мільйонів людей. У такому випадку відпадала необхідність фінансової допомоги від західних країн, на яку Радянська влада не могла розраховувати ні в якій мірі. Перетворення такого роду надавало можливість використання грошових внутрішніх ресурсів, тобто нагромаджень самого населення, які підлягали одержавленню.

Запропонована Леніним ідея загального кооперування могла

бути практично здійснена лише за умови тоталітарного режиму в країні. Сталін усвідомив обов'язковість цієї умови як вирішальної та саме на ній будував практику здійснення кооперативного плану. Кооперація й тоталітарний режим були складовими умовами подальшого будівництва сталінського соціалізму в СРСР. Шлях одержавлення накопичень дрібних приватників був прийнятий на озброєння. Поголовно кооперований народ країни не потребував індивідуальної власності. Сталін обіцяв, що кожний буде володарем всієї власності в суспільстві, бо вона створена на його заощаджені гроші. Духовно озброєна вірою, що саме вона буде собі нове життя, що саме вона є господарем всієї країни, радянська людина намагалася робити все для найкращого життя своїх дітей, онуків, правнуків. Повіривши в сталінські обіцянки, люди саме його вважали гарантом майбутньої забезпеченості й погоджувались задля неї поступитися своїми накопиченнями сьогодні.

Складові плану кооперування втілювались в життя після "великого перелому" 1929 р. в умовах тоталітаризму та фінансування індустріалізації за рахунок одержавлення приватних коштів, бо інші умови, які намагались використати більшовики на початку здійснення ленінського кооперативного плану, продемонстрували свою неспроможність. Добровільне об'єднання виробників в кооперативи не перевищувало 10% їх загальної кількості, що викликало в період непу повий виток тоталітарного тиску. Без нього не можна було обійтись, бо дрібна буржуазія добровільно не дозволила б відібрати свою приватну власність шляхом одержавлення.

Окрім суто внутрішнього, ленінська робота "Про кооперацію" мала ще зовнішній вимір. З самого початку соціалістичного перетворення у Росії більшовики розраховували на підтримку ззовні, що повинна була надаватися пролетаріатом розвинених західних країн. Але після завершення періоду революційного піднесення в Європі треба було переорієнтуватися у своїх очікуваннях. Тепер головним напрямком, з якого чекали більшовики підтримки, повинен був стати Схід.

До початку 20-х років більшовики проводили у життя ідею побудови соціалізму на базі всесвітньої революції й додержувались її як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Коли надія на світову революцію загинула, було зроблено ставку на підтримку її на Сході. Саме цим країнам, з їх переважно селянським населенням (дрібнобуржуазним за своєю природою), можна було запропонувати ленінську програму розвитку кооперації, спочатку перевірівши її на практиці у власній країні.

III. Державне управління кустарною промисловістю України на початку ХХ ст. як досвід одержавлення кустарного виробництва і пролетаризації кустарів та ремісників

Не можна об'єктивно розглядати розвиток кустарної промисловості України після 1917 р., не враховуючи визначальні процеси, що відбувались на початку ХХ ст. і стосувались перших спроб одержавлення дрібних товаровиробників шляхом перетворення їх приватних майстерень у державні фабрики.

Можно розглядати одержавлення дрібного власника в цілому як еволюційний шлях капіталістичного розвитку дрібнотоварного виробництва в країні через мануфактурну стадію до створення фабрик та заводів. Різновидом цього перетворення в кустарній промисловості було часткове або повне одержавлення дрібних виробників через розширені владою приватні майстерні, які працювали на державному замовленні. З часом вони поступово зливалися з іншими такими ж майстернями, кооперативами, промислами й перетворювалися у державні фабрики та заводи. Тобто, одержавлення для дрібних власників стає своєрідним переходом в умовах розвитку грошових відносин від перших кроків товарного виробництва до зрілих капіталістичних форм.

Початок такого процесу в історії Росії вперше можна простежити наприкінці ХІХ ст.-на початку ХХ ст. Бурхливий

розквіт товарно-грошових відносин наприкінці XIX ст. змінив соціальне становище всього дрібнобуржуазного населення країни. А революційні події 1905 р. вказали уряду на необхідність звернути увагу на зміну становища останнього, чисельність якого почала збільшуватися з розвитком товарно-грошових відносин в країні після реформи 1861 р. Вся система господарства вимагала негайних змін, повного її реформування.

Безземельне селянство погрожувало країні новими революційними виступами і вимагало поліпшення своєї долі. Держава шукала засіб збереження поміщицького землеволодіння й водночас бажала знайти шляхи часткового задоволення інтересів народу. Знедоленість більшості селянського населення в країні та малоземелля загострювали стосунки між поміщиками й селянством і загрожували наступними вибухами. Шлях до вирішення проблеми підказав розвиток Західної Європи, яка вже йшла швидкими темпами по шляху створення та розвитку великої промисловості, що базувалася на найманій праці. Уряд, ознайомившись з досвідом Заходу й взявши його на озброєння, вирішивши використати головні напрямки перетворення дрібного товарного виробництва. Це, з одного боку, давало б зайнятість багатомільйонному населенню, а з іншого — водночас зберігало б поміщицьке землеволодіння. Тому формування російськими земствами кустарної промисловості з кооперативними центрами можна розглядати як початок економічних реформ з подальшою централізацією цієї галузі до ступеня фабрично-заводського виробництва.

Таким чином, зробивши ставку на перетворення певної групи селянства через кустарну промисловість, уряд відвів розвитку кустарної промисловості в країні пріоритетне місце. На початку XX ст. вона стає об'єктом державного управління з метою перетворення дрібного товаровиробника у найманого фабричного робітника.

Щодо кустарів уряд формулював загальне перспективне завдання: сприяти розвитку їх промислів та поступовому переростанню останніх у центри фабрично-заводської промисловості. На перше десятиріччя XX ст. конкретно

планувалося сприяння розвитку кустарної промисловості за допомогою державних асигнувань. Крім того, влада збиралася використати розвинені промисли на рівні з вже діючими державними фабриками та заводами для заохочення приватних майстерень до держзамовлення. Уряд одночасно заповнював нестачу у виробництві товарів першочергового вжитку й виконував накреслену програму по перетворенню дрібнотоварного населення країни, що було невідкладним для вирішення питання селянського малоземелля напередодні 1917 р.

Перший досвід широкомасштабного державного використання кустарної промисловості відноситься до 1905 р., коли Міністерство землеволодіння і державного майна притягалося військовим відомством до формування артилей кустарів-обозників для обслуговування армії в Маньчжурії (282 чол.). Більшість їх було завербовано в Херсонській губернії, де обозною справою як промислом кустарі й ремісники займалися вже не одне десятиріччя та навіть експортували свою продукцію до Болгарії¹. Така форма заохочення дрібних промисловців до державних програм була спеціально розроблена комітетом Міністрів з метою розповсюдження державного досвіду залучення дрібних приватників до різних форм державного виробництва разом з перекваліфікацією селян на різні професії кустарно-ремісничих промислів.

Паралельно з державною програмою розвитку кустарного виробництва завдання на розвиток підприємницької діяльності в ньому проголосив у 1902 р. I з'їзд діячів цієї промисловості. Відтоді кустарно-ремісниче виробництво стало об'єктом уваги не тільки діячів даної галузі, а й багатьох суміжних державних відомств, до яких звернувся уряд із своїми програмами по реформуванню всіх кустарно-ремісничих промислів.

Надалі влада розробила інвестиційну програму розвитку кустарної промисловості з виділенням щороку конкретних коштів. Вони були заплановані у 1908 р. — в обсязі 160 тис. крб. на рік, у 1909 р. — 0,5 млн. крб. на рік, у 1912 — вже 1 млн. крб.²

Виділені урядом цільові асигнування на розвиток кустарних та ремісничих промислів, в першу чергу на селі, повинні були

сприяти розвитку останніх, які до того в основному були ще не самостійними, а сезонними.

Така спрямованість грошових асигнувань на перекваліфікацію селян для створення з них кустарів та ремісників була вигідна уряду. Останній, щоб не наділяти їх землею, розробив програму розповсюдження у цих верствах промислової праці для створення заводів і фабрик. Саме розвиток промислів на місцях та перекваліфікація землеробської праці були тими необхідними заходами, що потрібно було здійснити в країні, в якій активно розвивалися ринкові відносини.

Виділені урядом за три роки грошові кошти надавали можливість кожному бажаючому селянинові замість запеклої боротьби за поміщицьку землю освоїти самостійний промысел і увійти до системи кустарної промисловості. Вона, в свою чергу, перебувала вже під керівництвом державних організацій. Держава здійснювала даліше керівництво через земства, прагнучи досягти наміченої ще реформами 60-70 рр. XIX ст. мети.

Паралельно з фінансуванням розвитку промислів влада намагалася якомога швидше і більше кооперувати останніх в центри кустарного виробництва, а надалі об'єднувати та згуртувати їх до рівня фабрично-заводської промисловості.

В столицінській політиці кустарна промисловість розглядалась як один із засобів піднесення добробуту селянства в умовах поширення малоземелля в країні. Загроза нової революції сильно вплинула на дворянсько-поміщицькі верстви. Розуміння поміщиками значення розвитку селянських кустарних промислів як спасіння власних землеволодінь визначило їх активну участь у діяльності земств по сприянню розвитку кустарної промисловості. Таким чином уряд зміг їх залучити до активної участі у земському управлінні. Вони склали програми розвитку кустарної промисловості, які в першу чергу були спрямовані на ліквідацію перешкод цьому процесу, насамперед на витіснення скупника, який закабляв кустаря та ремісника. Земства брали на себе програми-зобов'язання по кредитуванню дрібних виробників. Вони організовували власні

склади кустарних виробів та інші форми посередництва при збуті й придбанні сировини чи напівфабрикатів. У програмах земського управління відводилося певне місце удосконаленню техніки, обладнання в промислових майстернях. Крім того, для розвитку кустарної промисловості земствами планувалися створення ремісничих шкіл, учбових майстерень з інструкторами, організація виставок з експонуванням широкого асортименту виробів, створення постійно діючих музеїв в осередках промислів, організація обстеження останніх та збір статистичних даних. Земельний голод селянства настільки суттєво тиснув на поміщицькі володіння, що розвиток кустарних промислів став головним завданням поміщиків для збереження свого власного землеволодіння. В цих промислах вони вбачали перехідний етап до фабрично-заводської форми через земське управління найманою працею. Таким чином, вільні руки дрібних робітників, використані в земських промислових кооперативах, повинні були стати об'єктом найму на фабриках і заводах при дальшому розвитку капіталістичних відносин.

Революційні події 1905 р. налякали уряд. Вибухонебезпечне становище в країні треба було нейтралізувати, й насамперед, це стосувалося селянських мас. Держава почала інвестувати створення кустарних промислів та освоєння нових земель. Очоловав цю програму П.Столипін. Усвідомивши урядову програму, на місцях поширювали земський досвід по сприянню розвитку всіх видів кустарних промислів та створенню комісій по вивченню проблем вкрай збіднілого населення й виявленню причин такого становища. Кустарно-ремісниче виробництво в країні розвивалося. Воно базувалося на зростаючому попиту населення на його продукцію.

Ще у 1902 р. Перший з'їзд діячів кустарно-ремісничого виробництва констатував досить значну розповсюдженість мережі відповідних підприємств по країні. Вся дрібна промисловість працювала на регіональний та загальноукраїнський ринок, задовольняючи як місцевий, так і загальний попит. Перший регулювався місцевими (регіональними) другий — загальноукраїнськими центрами. Наприклад, Полтава формувала

здебільшого сільський попит на кустарно-ремісничі товари, а Київ чи Харків як центри збуту — попит міста. Якщо в Полтаві розповсюджувались товари селянського споживання, предмети бондарного, клепкового, металевого промислів по виготовленню вил, кіс, лопат тощо, то з Києва або Харкова розповсюджувались товари більш витонченого кустарно-ремісничого промислу — екіпажного, меблевого, ювелірного, мереживного, парфумерного, по виробництву модельного одягу й взуття. Такі витончені промисли потребували за своєю специфікою та профілем відповідної сировини, устаткування, особливих вмінь обробки своєї продукції, навичок кваліфікованої праці.

На специфіку кустарно-ремісничого виробництва впливала відсутність його тісного зв'язку з великою промисловістю. Кустарно-ремісничє виробництво в Україні у своїй більшості самостійно займалося переробкою первинної сировини в основному сільськогосподарського походження.

Для підтвердження цієї тези розглянемо цифри, які наводить О.Рибников³

Територіальний розподіл кустарів та ремісників за різниці промислами перед Першою світовою війною (у тис.чол.)

Губернії	Назва промислів						Всього
	Обробк а волокон	Обробк а дерева	Обробк а шкіри	Обробк а	Обробк а мінералів	Обробк а ін.матер.	
Волинська	2,5	22,0	12,5	6,0	3,0	0,2	46,0
Катеринославська	0,5	1,5	1,0	1,0	1,0	—	5,0
Київська	6,0	7,0	9,0	2,0	4,0	—	28,0
Подільська	42,0	17,0	17,0	4,0	4,0	—	84,0
Полтавська	21,0	8,0	12,0	5,0	1,0	0,2	47,0
Харківська	10,0	9,0	6,5	3,5	0,5	—	27,5
Чернігівська	36,0	6,0	6,0	5,0	2,5	—	55,5
Херсонська	18,0	19,0	19,0	4,0	0,5	0,1	60,6
Всього	136,0	89,5	83,0	30,5	16,5	0,5	354,0

В таблиці яскраво відображена великодержавна політика стримування розвитку промисловості по всій території України. Таблиця ілюструє чисельність дрібних виробників в кустарно-ремісничому виробництві до Першої світової війни. Видно, що найбільші промислові райони України — Катеринославська, Харківська, Київська губернії — мали найменшу кількість кустарів і ремісників в розрахунку на 10 тис. сільського населення: в Катеринославській губернії — 21,0 чол., Київській — 77,9 чол., Харківській — 119,3 чол. А в недостатньо промислово розвинених районах, таких як Поділля, була найбільша чисельність кустарів і ремісників, яка дорівнювала 247,4 чол. на 10 тис. селян. У центральних районах Росії, де кустарно-ремісниче виробництво не мало самостійного характеру, а було додатковим видом до великої промисловості, окреслювалась інша картина. В Московській губернії було 755,3 кустаря і ремісника на 10 тис. селян, а поруч у Смоленській губернії відповідно — 69,3 на 10 тис селян. Більша частина основних промислів у центральних районах Російської імперії була зайнята обробкою напівфабрикатів, в той час як переробка первинної сировини займала в промисловій діяльності селян підпорядковане місце. По розрахункам М.Я.Воробйова, кустарно-реміснича промисловість України переробляла 884,1 тис. пудів сировини, в тому числі 473,1 тис. пудів напівфабрикатів (це 53,5 % від загальної кількості)⁴

Ці фактичні дані відображають можливості українських виробників створювати знаряддя праці в сільському господарстві при їх нестачі. Таким чином, кустарно-ремісничі майстри завжди поповнювали нестаток знарядь праці у власних господарствах і зробили це заняття своєю другою спеціальністю.

А коли відкрився шлях до розвитку промислів як товарного самостійного виробництва після реформи 1861 р. та розпочалася його підтримка державними асигнуваннями при держзамовленні, ця друга спеціальність переросла в головну.

З 1905 р., побоюючись наростання селянського незадоволення, уряд посилив активність по втіленню реформ у життя. Заплановані асигнування державних коштів на сприяння

розвитку кустарної промисловості мали діяти і доводити справу до логічного завершення, оскільки вже малися всі необхідні складові частини процесу перетворень. Найбільші капіталовкладення в цю галузь були зроблені в 1912 р. Можна припустити, що це пов'язане з наростанням революційної активності низів і намаганням влади таким чином хоча б частково знизити її. В той період за кількістю асигнувань (1,5 млн. крб.) можна судити, якою популярністю користувалася в країні кустарна промисловість. Результатом такої інвестиційної політики держави стало те, що в тому році вартість продукції цієї галузі склала 40% від загальної вартості усієї промислової продукції України. На жаль, немає статистичних даних про подальші результати дії капіталовкладень 1912 р. у зв'язку з початком Першої світової війни. Але там, де безпосередньо не відбувалися воєнні дії, розвиток кустарної промисловості не припинився. Війна навіть стала стимулом піднесення останньої.

Під впливом обставин уряд, який вимагав виконання воєнних замовлень, знову почав сприяти розвитку дрібного виробництва. Історія підтвердила, що в період війн влада зацікавлена в розвитку дрібного виробництва. Уряд вкладав гроші в розвиток промислів, які могли забезпечити виконання воєнних замовлень. Незважаючи на те, що кінцевим результатом таких вкладень було забезпечення потреб війни, вони мали позитивний вплив на розвиток всього господарства країни в цілому і кустарно-ремісничого виробництва зокрема.

Вже на початку 1915 р. державна влада звернулася за масовою допомогою до приватного виробника кустарно-ремісничої промисловості. Повномасштабна мобілізація тилу для задоволення потреб народного господарства привела державні органи до рішення використати кустарно-ремісничі вироби у матеріальному постачанні армії. Вирішальним фактором звернення до дрібного виробництва стало те, що зруйнувалися економічні зв'язки із західноєвропейськими партнерами, в першу чергу з Німеччиною, що призвело до відсутності постачання необхідних складових економічного розвитку Росії і зокрема українських земель як регіону із

значним рівнем промислового розвитку. Було вирішено активніше використовувати можливості кустарної промисловості. Це рішення було піднято до рівня державної програми.

В першу чергу це торкнулося масового виготовлення теплих речей для армії в зиму 1914-1915 рр. Розширення спеціальних виробництв, збільшення сучасного устаткування в ньому, занижені розцінки на сировину для виготовлення великих партій продукції — це далеко не повний перелік пільг, які одержала кустарна промисловість. Наприклад, для виготовлення рукавичок були поставлені в'язальні машини зі Швеції, а для виробництва зимового взуття — валяльні. Для виготовлення замовлень розширювали вже існуючі кустарно-ремісничі промисли, або створювалися нові на базі розрізнених майстерень, модернізувалися старі технічні засоби у промислових виробництвах. Більш удосконалене устаткування було поставлене на пільгових умовах і з відстрочкою платежів. Державна влада планувала під час мобілізаційної кампанії перейти від надзвичайних операцій по заготівлі теплих речей до створення кустарних підприємств, які б знаходились у веденні земств та підпорядковувались урядовим органам. Таким був загальний план мобілізації всієї дрібної промисловості, спрямований в першу чергу на виконання замовлень воєнного часу. Реалізація цього плану привела до створення системи майстерень, промислів, артілей та інших кустарно-ремісничих підприємств по виробництву тих чи інших виробів. У цілому ж період Першої світової війни — це чітко окреслений етап посиленого кооперування кустарної промисловості, впровадження в її виробництво двигунів, машин, поліпшення механічного устаткування, більш вдосконаленої технології, підвищення якості продукції.

Кустарні об'єднання, що виконували державні замовлення, почали одержувати все необхідне для свого функціонування. Так поступово розпочався процес зближення дрібної промисловості з великою. Виходячи з необхідності використання продукції кустарної промисловості в роки Першої світової війни, влада розпочала власними заходами сприяти

переходу дрібних виробників до капіталістичних відносин, використовуючи створені нею земські управи. В повоєнний період таке державне регулювання повинно було стати продовженням економічних реформ П.Столипіна щодо кустарів та ремісників.

В умовах Першої світової війни було створено новий тип відносин між кустарно-ремісничими виробництвами й державною владою, що виявлявся у зв'язку між різними урядовими відомствами, земськими управами та кооперативними організаціями самих кустарів і ремісників. В обхід торгово-лихварського капіталу, що бурхливо розвивався у той час на дрібнотоварній основі й був головним суперником держави, намагаючись витіснити її з промислів у роки війни, уряд розпочав програму модернізації всієї кустарної промисловості незалежно від стадії й розвитку по регіонах. Ця модернізація сприяла переведенню кустарно-ремісничого виробництва у фабричну стадію (через кооператив) та подальшому зближенню його з великою промисловістю. Але вона планувалася не шляхом безпосереднього сприяння розвитку кооперативних підприємств, а привнесенням у райони кустарно-ремісничого виробництва державної власності й витискуванням торговельно-посередницького скупника.

Таким чином, розвиток кустарної промисловості ставився в пряму залежність від уряду та земств. Сприймаючи останні як керівну у цьому плані установу, уряд планував пом'якшити перехід дрібних виробників до капіталістичних відносин, та зробити його залежним від урядових організацій, які сприяли позбавленню дрібного виробника експлуатації скупників. Для цього держава сприяла модернізації виробництва, придбанню устаткування, двигунів, машин тощо. Все це замовлялося за кордоном, в нейтральних країнах, які в період світової війни не входили до протилежних блоків. Але найголовнішу роль у сприянні розвитку кустарного виробництва відігравали обмежувальні дії щодо скупника-хазяйчика. Механізм таких дій був дуже простий: кустарні й ремісничі організації підключалися до системи державного регулювання Тим самим

розривався зв'язок виробників з торгівельно-лихварським капіталом. Наприклад, видані кустарям скупником на певний час устаткування, двигуни, машини, інструменти перекупалися державними комісіями в рахунок авансів на виготовлення швидкими темпами необхідної продукції для армії. За рахунок цього авансування виробники розраховувалися зі скупниками і надалі самостійно виготовляли продукцію за урядовими замовленнями. Збут продукції та заготівля сировини також здійснювалися через державні та кооперативні організації минаючи скупника.

Державне регулювання кустарної промисловості через земства мало ліквідувати подвійну експлуатацію виробників, що працювали в сфері кустарної промисловості. Це призводило до певного полегшення життя найбіднішої верстви населення, яка виробляла кустарно-ремісничу продукцію на товарний ринок країни. Породжені реформою 1861 р. скупники-хазяйчики, охоплені непомірною жадобою наживи, жили за принципом «для мене зараз все, а потім хоч трава не рости». Вони прагнули досягти великих масштабів виробництва, виснажуючи кустарів та ремісників до краю. Скупники занижували закупівельну ціну виготовленої продукції, а велика заборгованість змушувала останнього коритися кабальним умовам. Далі кустар чи ремісник знову повинен був звертатися до скупника з проханням кредиту на заготівлю сировини та допоміжних матеріалів для виробництва, бо, одержуючи гроші за свою працю, він стояв перед дилемою: або забезпечити харчування сім'ї, або закупити необхідне на новий цикл робіт.

Нищівна й безконтрольна експлуатація скупниками працюючих як у кустарно-ремісничому виробництві, так і в сільському господарстві виснажувала людські ресурси. Тому, враховуючи зацікавленість держави у тому, щоб підтримати існування цих верств населення як одне з джерел прибутків, урядова політика була націлена на боротьбу із скупником.

У цій боротьбі держава застосовувала позаекономічні засоби, тобто адміністративний вплив — систему штрафів, конфіскацій (сировини, обладнання, виготовленої продукції із

складів тощо). Найбільш упертих скупників, які не бажали підкорятися такій державній політиці, земські управи висилали у віддалені райони країни (найчастіше до сибірських губерній). Але це призводило до шаленого опору скупників нововведенням в кустарно-ремісничій промисловості. Хазяйчики підкупали державних представників усіх зацікавлених відомств та земських чиновників. Вони підривали поточну роботу земств та знешкоджували самих їх представників, не цураючись навіть фізичного знищення тих, хто невідступно проводив державну політику на витискування скупників з кустарно-ремісничого виробництва.

Йшла тиха війна, що поступово ослаблювала сили останніх. Найвищою точкою цієї боротьби було вбивство самого організатора реформ — П.Столипіна. Для багатьох він уособлював запеклого ворога хаотичного розвитку капіталістичних відносин в країні, який запропонував мирне влиття країни до капіталістичних відносин на державно-монополістичній основі. Під час Першої світової війни програма мобілізації дрібної промисловості продовжила столипінські плани. Державні органи, тепер вже під тиском умов війни, вкладали кошти в дрібну промисловість, щоб модернізувати виробництво для потреб армії. Кредитуючи дрібних виробників, вони захищали їх від подвійної експлуатації, бо придбання державою необхідної для армії продукції через скупника було не вигідним для неї, оскільки ціна на таку продукцію враховувала і прибуток останнього.

Таким чином, розглядаючи процеси, що відбувалися в кустарно-ремісничій промисловості України на початку ХХ ст., можна спостерігати наявність хижацької експлуатації кустаря скупником в період невтручання державного управління в розвиток кустарної промисловості. А діяльність земських установ в кустарній промисловості дає нам приклад вдалого керівництва дрібними виробниками, яке в цілому було на користь державі і в той же час давало певні пільги кустарям. Програмне забезпечення всіх заходів у кустарно-ремісничій промисловості проходило через міністерство землеволодіння і

державного майна. Очоловав цю програму голова Комітету міністрів.

Період розвитку буржуазних відносин обов'язково супроводжується хижацьким накопичення капіталів. Проте в тому разі, коли держава бере на себе керівну роль в цьому процесі або хоча б втручається в нього, він стає менш тяжким для більшості населення країни. Прикладом такої діяльності держави була діяльність столипінського уряду, який відшукав перспективу сприяння держави розвитку дрібного виробництва, не допускаючи політичного вибуху в країні. На жаль, його місію не було до кінця виконано.

Новий етап втручання держави в розвиток кустарно-ремісничої промисловості припадає на часи нової економічної політики. Це було пов'язано з особливим місцем, який займала дрібна буржуазія, до якої належали кустарно-ремісничі маси.

Дрібний товаровиробник у патріархальній країні став для радянської влади небезпечним. Він вийшов на авансцену політичних подій і змусив сконцентрувати на собі погляди уряду, бо не хотів ставати найманим робітником. Усіма правдами й неправдами він боровся за приватну власність. З 1917 р. він був змушений виживати під тиском диктатури, яка планувала перевести його у сферу найманої праці. Радянська система одержавлення через пролетаризацію була покликана поступово перетворити всю приватну систему дрібного виробництва, замінивши її найманою працею робітників на великих фабриках та заводах.

Велика індустріальна революція на Заході забезпечила органічну еволюцію дрібного товарного виробництва, перетворення приватних майстерень у систему великих підприємств. При цьому частина дрібних виробників зберігалась. У період радянської влади індустріалізація проходила шляхом створення командно-адміністративної економіки. Її інтереси вимагали перетворення дрібного товаровиробника у найманого робітника, а приватних дрібних майстерень, кооперативів — в державні придатки фабрик і заводів. Ці процеси не мали нічого спільного з органічно ринковими процесами у господарстві країн Заходу.

Коли в господарське життя прийшла командна система радянської влади, дрібний товаровиробник був силоміць поставлений в умови, що вимагали від нього боротьби за існування.

По-різному складалася доля дрібних виробників у сільському господарстві та в кустарно-ремісничій промисловості. Головною їх ознакою сільському господарстві була осілість в місцях проживання. Вони, крім занять кустарно-ремісничим промислом, мали земельні наділи, хоч і невеликих розмірів. Прикріплення до землі стримувало їх відкриту активність в період громадянської війни. На відміну від них, ті дрібні виробники, що працювали у місті або в містечку, мали можливість вільного пересування. Ця мобільність забезпечувалася тим, що обладнання, потрібне для їх виробничих занять, не займало багато місця і могло в разі потреби переноситися з місця на місце. Тому ця категорія населення була більш активною в своєму опорі владі.

Боротьбу за існування дрібні приватники виявляли неоднаково на різних етапах радянської влади. Наприклад, дрібні товаровиробники кустарної промисловості в містах та містечках однією з форм протидії системі “диктатурі пролетаріату” обрали втечу у тінюву економіку. На селі такого майже не було з причини наявності у кожної сім’ї земельного наділу. Це змушувало сільських кустарів та ремісників вести відкритий спосіб життя. Але у боротьбі за існування останні приєднувалися до повстанських загонів, що протидіяли радянській владі.

Під час громадянської війни дрібний виробник на селі був вимушений виконувати промислову розкладку за дозвіл працювати. В містах у своїй більшості кустарно-ремісничя промисловість закінчила своє існування. Вона зникла під тиском реєстраційних органів влади.

Дрібний приватний виробник, що становив значну кількість населення країни, з 1917 р. ставав активним або пасивним борцем за свою приватну власність, проти пролетаризації, яку держава проводила через продовольчу й промислову розкладку.

Підсумком тривалої боротьби дрібного виробника з

радянською владою стала політична криза у країні наприкінці 1920 - на початку 1921 рр. Реакцією на неї можна вважати виступ вождя партії більшовиків на X з'їзді РКП(б) про встановлення нової економічної політики щодо дрібного виробника. Встановленням непу комуністи легалізували існування приватного сектора в системі народного господарства й проголосили політику «сприяння» його розвитку.

Дрібний виробник на початку 1921 р. змусив радянську владу відкинути свої наміри швидко побудувати комуністичне суспільство воєнними засобами. Відтепер суспільно-економічне життя країни змінювалося в залежності від ставлення держави до останнього класу дрібних власників і товаровиробників.

Оволодіння більшовиками країною тепер залежало від оволодіння ними дрібними товаровиробниками. За три роки революційної влади гостро постало питання: «Чи зможе подолати диктатура пролетаріату опір дрібних приватників в країні?» Від цього залежало, бути чи не бути радянському ладу. Тому вже з перших років нової економічної політики почалася відчайдушна боротьба з представниками приватного капіталу, насамперед за допомогою податкової політики. Проголошений на X з'їзді РКП(б) декрет про сприяння розвитку дрібного виробництва через заміну продовольчої й промислової розкладки на продуктивний та промисловий податок мав чисто декларативний характер. Сама суть «промислового податку» була спрямована скоріше проти збагачення дрібних приватників, аніж для наповнення казни.

Уся податкова система в період непу мала політичне забарвлення. Вона створювала картину «розвитку» дрібного товарного виробництва. Однак більшовики гальмували процес відродження дрібного приватного підприємництва, використовуючи для цього систему оподаткування.

В перший період нової економічної політики держава змогла пригасити масове незадоволення населення, що було найголовнішою метою партійного керівництва, звести його до окремих локальних зон.

Наступним етапом боротьби радянської влади з приватником

в 1922-1924 рр. була політично-економічна диференціація дрібних товаровиробників за майновим станом, встановлення таких категорій, як непман, куркуль. Ця ознака і звинувачення їх у спекулятивній діяльності дозволяли державі відносити з мовчазної згоди всіх дрібних приватників найбільш заможних представників до «ворогів радянської влади». Розшарування робилося за допомогою засобів агітації та пропаганди. Розподіл на категорії був можливий через неоднорідність складу дрібних приватних виробників та постійних конкурентних суперечок, що точилися між ними.

Принцип «поділяй та володарюй», який використовували більшовики, надав їм можливість розпочати боротьбу з незадоволеним населенням. Вони змогли ізолювати активну категорію дрібних приватників за допомогою мовчазної згоди інших, наклеїти їм тавро «політичних ворогів» і розпочати методичне їх знищення. Ця діяльність була в руслі головної мети діяльності більшовиків — знищення приватної власності, в тому числі і дрібної. Політична криза 1921 року тільки замінила активні дії радянської влади на завуальовані, які вимагали особливої гнучкості в політиці, але мета — знищити дрібних приватників — була тією ж самою.

Під час непу створювалась подвійна система управління. Це, зокрема, стосувалося податкової політики. Її мета — зрівняти прибутки приватників з прибутками пролетарського населення та, одночасно, не дати можливості зрозуміти справжні наміри радянської влади щодо дрібних товаровиробників якомога довше. Така політика давала необхідний час також для перегрупування політичних сил з метою чергового наступу на дрібний приватний капітал. Це було реальним зробити завдяки довірі народу до проголошеного X з'їздом РКП(б) декрету. В той час ніхто не мав й гадки, що буде встановлена податкова політика, яка майже зрівняє прибутки дрібних приватників з доходом найманих робітників. Наприкінці 1923 р. податки разом з другорядними поборами становили майже 100% від прибутків кустарів та ремісників⁵ Це створювало небезпеку активних антиурядових виступів. Тому в 1924-1925 рр.

більшовицький уряд пішов на зменшення податкового тягара. Фактично ці роки можна вважати роками реальної нової економічної політики. Вони довели перевагу приватногосподарського способу виробництва над державним, тобто “соціалістичним”

Дрібний товаровиробник в 1925-1926 рр. зміцнив свої економічні позиції настільки, що влада зрозуміла неминучу поразку в боротьбі «соціалістичного» сектору з приватногосподарським. Виходячи з цього, більшовики на чолі із Сталінінм вдалися до рішучих дій. У травні 1927 р. було введено в дію постанову про пріоритет кооперативної форми господарювання над приватногосподарською. Це означало повне обмеження в господарській діяльності дрібних приватників. “Диктатура пролетаріату” планувала провести одержавлення приватногосподарської системи і пролетаризацію дрібних приватників через промкооперацію у містах та колгоспи на селі.

Незавершений процес перетворення дрібнотоварного населення країни у найманих робітників державних підприємств перед революцією 1917 року Сталін вирішив завершити їх примусову пролетаризацію (через кооперативи і колгоспи) вже у 20-ті роки.

IV. Державне регулювання кустарно-ремісничої промисловості в Україні під час “воєнного комунізму”.

Побудову комуністичного суспільства в патріархальній країні партія більшовиків розраховувала здійснити мілітаризованим засобом, методом так званого «воєнного комунізму». В багатоукладній країні, де переважну більшість господарств було побудовано на приватній власності, це означало повне знищення останньої, тобто одержавлення приватногосподарського сектору і пролетаризацію всього населення.

Державне регулювання кустарно-ремісничої промисловості

входило складовою частиною в єдину програму прискореної побудови «соціалізму». У порівнянні з дрібним сільськогосподарським виробництвом кустарно-ремісничя промисловість була відносно нечисельною, і тому більш придатною для комуністичного експерименту. Втілення в життя такої програми базувалося на застосуванні диктатури та військової сили. Лідери більшовиків передбачали труднощі, які виникнуть в процесі перебудови.

У світовій історії така програма побудови нового суспільства не мала аналогів, як і сама ідея, державного регулювання економічних процесів у таких масштабах, за допомогою диктатури. Більшовики усвідомлювали, що тільки устрій «військового наказу» мав силу впливати на приватне дрібногосподарське населення країни, яке мало економічну самостійність. Тільки за умови, що населення країни підкориться диктатурі, більшовики могли б одержати можливість побудувати «фундамент соціалізму», тобто створити необхідну матеріальну базу для тоталітарного режиму на основі індустріалізації країни. Дуже гострі міжнародні умови вимагали від партії більшовиків виконання державної програми в короткий термін, із залученням до цього більшості аграрного населення.

РКП(б) використала тяжкі умови громадянської війни для введення в управлінні країною мілітаризованої системи «наказу багнета». У подальшому вона лише змінювала зовнішню форму, але завжди залишалася наказовою. Цю систему можна порівняти з новим закріпаченням населення, яке здійснювалось шляхом пролетаризації дрібнотоварних виробників. Для останніх, як, наприклад, в кустарній промисловості, активно створювалася державна програма пролетаризації. Форми її здійснення були різні: від націоналізації приватногосподарських майстерень і промислів в період «воєнного комунізму» до одержавлення їх у 20-30 рр.

Центральній владі за допомогою силових дій порівняно швидко вдалося вивести з розрухи народне господарство й водночас розпочати свої «соціалістичні» перетворення. Кустарна

промисловість як невеликий за обсягом приватногосподарський вид дрібного виробництва в першу чергу підпадала під державні перетворення. В період «воєнного комунізму» здійснювалася націоналізація майстерень кустарно-ремісничого виробництва, або пролетаризація кустарів та ремісників через механізм промислової розкладки, аналогічній продрозкладці в сільському господарстві.

Кустарно-ремісниче виробництво не вписувалося в ідею побудови комунізму своєю приватногосподарською природою. Тому вироблену В.Леніним теорію мілітаризованої діяльності механізму диктатури по перетворенню суспільства було націлено в першу чергу на знищення приватногосподарської системи, і кустарної промисловості у тому числі.

В перші роки радянської влади ця програма проводилася шляхом націоналізації майстерень кустарної промисловості. Це було перше одержавлення приватної власності дрібнотоварного виробництва силовими заходами «воєнного комунізму». У дрібних виробників-кустарів та ремісників відбирали цим шляхом майстерню, а інколи навіть дім, де вони працювали й жили із сім'єю, засоби виробництва, виготовлену продукцію, грошові вклади. Перетворюючи дрібного виробника на пролетаря, більшовики зобов'язували його працювати на державній фабриці за мінімальну платню або пайок. За допомогою сили вони прагнули вирішити проблему націоналізації та одержавлення дрібного виробництва. Якщо з поміщиками та великою буржуазією можна було боротися засобами терору, то з дрібними виробниками, які становили більшість населення країни, така політика була неможливою. Для них більшовики продумали інші шляхи перетворення: пролетаризація через «промрозкладку» в приватногосподарських виробництвах; через трудові виробничі комуни; одержавлення; кооперацію.

Дуже швидко, вже у 1919 р., рішучі дії по одержавленню та пролетаризації дрібних виробників партія була вимушена відкинути у зв'язку з майже повною руйнацією народного господарства. Усвідомлюючи, що державних коштів на

відбудову продуктивних сил нема, більшовики вирішили спочатку використати потенціал приватного сектора кустарних промислів, поки не запрацює велика промисловість. Незважаючи на далекоглядні плани по знищенню кустарної промисловості, комуністи стали на шлях загравання з кустарями. З того часу розпочинається довга кампанія декларативних постанов про «розвиток» кустарної промисловості, яка закінчується в 30-і рр. повним її винищенням.

Відходячи від відкритих силових дій, більшовики проголосили сприяння кустарній промисловості та дрібному виробництву в цілому. На основі програмних вказівок УШ з'їзду РКП(б) було ухвалено постанову ВЦВК «Про заходи сприяння кустарній промисловості».

Почалося тимчасове пристосування дрібного виробництва до державного. Замість відкритої націоналізації для дрібних кустарів і ремісників вводилася промислова розкладка, що на практиці призводило до вилучення результатів їх праці. В разі непідкорення розкладці вводились санкції: загроза реквізиції та націоналізації.

У 1919 р. було створено централізовану систему державного управління — Губкустпром, Вона розпочала керування кустарно-ремісничим виробництвом за допомогою силових методів. Наслідком цього експерименту стало зменшення виробництва продукції в цій галузі майже на дві третини. Майстерні та промисли припиняли працю, втікаючи з-під влади Губкустпрому. На державне замовлення для армії за промрозкладкою працювала лише десята частина робітників кустарної промисловості¹. До краю загострилися відносини між владою та дрібним виробником.

За період громадянської війни кустарні промисли, як і вся промисловість в цілому, були зруйновані. Факторами, що цьому сприяли були: розладнання транспорту, нестача сировини та напівфабрикатів, скорочення видобутку корисних копалин, спрацьований виробничий інвентар тощо. Специфіка дрібних промислів послаблювала деякою мірою дію цих факторів, особливо згубно вони відбивалися на стані великої

промисловості. Краща пристосованість до зміни виробничих умов, більш проста технологія та швидка процедура збуту товарів робили кустарно-ремісничі промисли більш стійкими до випробувань важких часів. Під впливом руйнівних факторів ця галузь скоротила випуск своєї продукції на 30% в порівнянні з дореволюційним часом, у той час як обсяг виробництва великої промисловості скоротився на 70-75%².

В умовах економічної розрухи, збоїв на транспорті, переключення основних виробничих потужностей на обслуговування військових потреб і, як наслідок цього, нестачі найбільш необхідного у роки громадянської війни непомірно зросло значення кустарних промислів. Це засвідчив декрет ВЦВК від 26 квітня 1919 р. «Про заходи сприяння кустарній промисловості». Він розглядав її як головне джерело збільшення постачання предметів широкого вжитку³. Вперше влада вимушена була визнати необхідність існування в народному господарстві приватногосподарських підприємців в особі кустарів та ремісників.

Поступово з'являлися нові форми державного втручання у приватногосподарський сектор кустарної промисловості. Велику ініціативу, зокрема, радянська влада виявляла в організації дрібного виробництва на місцях. Наприклад, секцією кустарної промисловості (відділу металів) Харківського губерньської ради народного господарства було відкрито 20 майстерень, які виготовляли примуси, самовари, кип'ятильники, медичні інструменти й посуд⁴. Хімічний відділ Катеринославського губраднаргоспу організував промислові артілі, які виробляли хімічні речовини і деякі лікарські препарати⁵. Створювалися також швейні, взуттєві та ремонтні майстерні.

Особливо широку ініціативу у налагодженні дрібного кустарного виробництва виявили Чернігівський та Полтавський раднаргоспи, бо в цих губерніях майже не було великої промисловості. До революції тут існувала розвинена мережа кустарно-ремісничого виробництва. У Полтаві та повітах поблизу неї діяли майстерні по ремонту сільськогосподарської техніки, машин та реманенту. Крім того, працювали майстерні з

обробки овчин, ткацькі, ниткові, взуттєві та ін.

Дрібна кустарна промисловість не потребувала великих капіталовкладень, складного виробництва, особливих витрат енергії та кваліфікованої робочої сили. В той же час виготовлена нею продукція (виключно за державним замовленням) надходила у розпорядження місцевих рад, використовувалася для постачання армії та в товарообміні між містом й селом. Раднаргоспи організували постачання кустарної промисловості сировиною, розподіляли замовлення, складали для неї виробничі програми у вигляді промислової розкладки. В обмін на постачання сировини радянська держава одержувала всю виготовлену цією галуззю продукцію. Формою платні за останню був дозвіл працювати за харчовий пайок.

РНК України запропонувала місцевим органам радянської влади подавати допомогу кустарям і ремісникам в організації державних виробничих артілей та інших трудових об'єднань, які б могли залучати дрібних виробників до праці в умовах промислової розкладки. Радами було поставлене завдання стратегічного характеру — виявити всіх дрібних виробників кустарно-ремісничих промислів й поставити їх під повний контроль державних економічних органів, зареєструвати кустарів.

Характерним заходом, наприклад, було прийняття Харківським губернським з'їздом рад (травень 1920 р.) такої постанови: «Радянська влада повинна звернути особливу увагу на кустарництво Харківської губернії, надавати йому необхідну допомогу, регулювати виробництво, направляти роботу кустарної промисловості, але не до річища вільного ринку, а до інтересів держави та громадян»⁶. Вперше, дрібне виробництво ставало під державний контроль та облік. Влада знайшла дійовий засіб регулювання приватної дрібної промисловості. Він втілювався у промислову розкладку, виконання якої здійснювалося під загрозою націоналізації майстерень й промислів. Державні замовлення в кустарній промисловості виконувались під загрозою реквізиції виготовленої продукції або повного знищення приватного виробництва шляхом його одержавлення.

Фактично з 1919 р. кустарну промисловість змушували повністю підкоритися умовам промислової розкладки, тобто державного замовлення. Обхід цих умов та спроби дрібних виробників виробляти продукцію на вільний ринок суворо каралися. Якщо більшовики й були вимушені відтворити потенціал кустарної промисловості у 1919 р., то вони хотіли це зробити найзручнішим для себе засобом — без спілкування дрібних виробників із вільним ринком та під своїм контролем.

Промрозкладка була для більшовиків вдалим засобом підкорення приватних дрібних товаровиробників. На прикладі регулювання кустарної промисловості виявлялося загальне ставлення більшовиків до всього населення країни, яке полягало у повному його підпорядкуванні радянській владі та поступовому знищенні самого інституту приватної власності

Нагляд за роботою дрібних власників кустарно-ремісничого виробництва здійснювався за допомогою засобів агітації й пропаганди. Гасло «Буржуазія— класовий ворог» надавало дозвіл на будь-які політичні дії щодо покарання або знищення винних іменем революції. Радянській владі було вигідно балансувати на грані визначення дрібного виробника або як ворога революції, або як її супутника. Це давало простір для маневру у використанні потенціалу кустарної промисловості, дозволяло карати дрібних виробників, які не виконували державні замовлення за промрозкладкою. В.Ленін використав у цій політиці психологічний прийом, заснований на глибокому знанні природи дрібного виробника. Щоб урятувати власну шкіру, він віддавав у жертву найбільш заможних як «класових ворогів».

Для державного регулювання кустарної промисловості в період громадянської війни було відпрацьовано засіб централізованої системи її контролю й обліку через промрозкладку. При губернських раднаргоспах створювалися кооперативно-кустарні відділи (губкустпроми) та відповідні секції в повітах. Губкустпроми склалися з двох підвідділів: промислового та кооперативного. До функцій промислового входила організація виробництва за державним замовленням

(промрозкладка). Для кустарних підприємств, організованих радянською владою, промисловий підвідділ складав виробничі програми, фінансував їх, постачав сировину, напівфабрикати, матеріали й обладнання. Для приватногосподарських підприємств він виконував особливі контрольні функції нагляду, а саме: централізував у своїх руках засоби виробництва і розподіляв їх серед промислів, постачав сировину тільки за умови виготовлення продукції виключно за держзамовленням; контролював та розподіляв останню за власним бажанням. Крім цього, в обов'язок промислового підвідділу входило започаткування «реорганізації» приватногосподарських промислів під виглядом їх удосконалення. Ці нововведення давали можливість більшовикам підкорити приватні майстерні. Виготовлена за промрозкладкою продукція дрібних виробників потребувала більш високого рівня якості виробництва. Кустарі і ремісники, виконуючи державні замовлення, виробляли продукцію нижчої якості, але на першому етапі перетворень це владу не турбувало.

Промислова розкладка внесла корективи в приватногосподарське кустарно-ремісничє виробництво. Ця система обов'язкового державного замовлення не враховувала особисту зацікавленість дрібних виробників і накладала свій відбиток на продуктивність їх праці та якість виготовленої ними продукції. Таким чином, доброякісну, виготовлену приватним способом кустарно-ремісничю продукцію за часи керівництва губкустпромів була замінена на продукцію низької якості, виготовлену за державним замовленням. Підміняючи економічні важелі стимулювання інституту приватної власності у виробництві, радянська влада в особі промвідділу губкустпрому застосовувала, незважаючи на низьку продуктивність праці кустарів, силові форми впливу на останніх.

Одна з них — «удосконалення» кустарно-ремісничого виробництва. Цю «реорганізацію» останнього було випробувано в часи «воєнного комунізму» як механізм перебудови всього приватногосподарського сектора, і, зокрема, кустарної промисловості. Завершення дії такої «реорганізації» припало на

30-ті рр. і призвело до повного знищення приватного кустарно-ремісничого виробництва.

З метою державного регулювання цієї галузі в роки громадянської війни був створений кооперативний підвідділ губкустпромів, який займався об'єднанням кустарів в так звані трудові комуни.

«Трудова комуна»—так звалася кустарно-ремісничя артіль, майстерня, промисел, в яких усуспільнювалися виробництво, грошові внески, паї, реманент тощо. Їх членами ставали здебільшого наймані дрібні виробники кустарної промисловості, які до революції складали приблизно половину кількості кустарів та ремісників. Тоді наймані робітники не могли увійти до складу кооперативу на пайових засадах, тому що в них не було на це грошей. Вони становили масу найманих кустарів, що працювали на кооперативних пайщиків. У період «воєнного комунізму» в них з'явилась можливість без вкладання паю працювати в кустарно-ремісничій майстерні на рівних правах і виготовляти продукцію з безкоштовно наданої за державним замовленням сировини. Для найманих робітників «трудова комуна» були єдиною можливістю покращити своє матеріальне становище.

Крім губкустпромів з промисловим і кооперативним відділами при земельних відділах губраднаргоспів існували секції кустарної промисловості, які відали відповідними промислами в сільській місцевості.

Отже, в перші роки радянської влади крок за кроком відбувалося поступове знищення інституту приватної власності. У кустарній промисловості її було доручено викоренити губкустпромам. Вони організували забезпечення сировиною кустарно-ремісничих виробництв, які працювали на армію, пильно слідкували за розподілом продукції, виготовленої за державним замовленням. На майстерні, де кустарями вироблялась продукція з власної сировини, губкустпроми накладали санкції, фактично відбираючи її.

З метою загального обліку кустарів та ремісників у 1920 р. було запроваджено особливий режим тотальної реєстрації.

Тільки зареєстровані раднаргоспами виробництва кустарної промисловості (разом з усім обладнанням, сировиною, напівфабрикатами, поточними рахунками, пайовими внесками) не підлягали націоналізації, конфіскації або частковій попереджувальній реквізиції. Виробництва, які не реєструвались в губкустпромі, не мали прав юридичних осіб, тобто, по суті перебували на нелегальному становищі.

Наприкінці 1920 р. за допомогою силового тиску було встановлено повний контроль над дрібним виробництвом. Система тотальної реєстрації разом з промисловою розкладкою призвела кустарну промисловість до повного підкорення владі і фактичного одержавлення. Але це стосувалося легально працюючих промислів, які були досить нечисленими. Вони становили трохи більше 10% дореволюційної кількості.

В 1920 р. з'явилися перші прояви протидії дрібних виробників кустарної промисловості засобам промрозкладки та усупільнення у трудові комуни. Опір виявився в двох формах — активній і пасивній. Активним опором було закриття кустарно-ремісничого виробництва або його перехід на нелегальне становище. Постійно змінюючи місце свого перебування, такі кустарі займалися виготовленням продукції на продаж без реєстрації в державних установах. Інший вид опору — пасивний — був у кустарів, які вже потрапили до механізму промрозкладки. Вони знижували продуктивність праці, якість виготовлення продукції, затримували держзамовлення, ламали реманент тощо

В другій половині 1920 р. посилюються тенденції до концентрації кустарної промисловості. Монополія влади на сировину дала можливість раднаргоспам виступити не тільки ініціаторами, а й прямими організаторами артільних об'єднань, де кустарів та ремісників переводили до розряду найманих робітників. Наприклад, Білоцерковський раднаргосп організував кооперативний миловарний завод, на якому працювали за наймом кустарі та ремісники. Раніше в місті не було державних виробництв з миловаріння, а більшість дрібних приватногосподарських підприємств кустарної промисловості

бойкотували промрозкладку, не бажаючи працювати за держзамовленнями. Губкустпром, монопольно володіючи сировиною, "безкоштовно" передавав її виробництвам, які погодились працювати на державному замовленні. Відсутність сировини штовхнула приватника на ринок, щоб все ж таки продовжувати працювати навіть у не вигідних умовах конкуренції з державною продукцією. Приватник змушений був продавати мило, вироблене у своїх миловарнях, за завищеними цінами, що відразу ж розцінювалося владою як заборонені спекулятивні дії, і тягло за собою покарання.

Радянська влада створила для дрібного виробника кустарної промисловості «зачароване коло» і кваліфікувала всю його діяльність завжди негативно: або як спекулятивну, або як непродуктивну. При оголошенні вироку «спекулятивна діяльність» державні органи відразу закривали виробничу майстерню, конфісковуючи виготовлену продукцію та сировину.

Був ще один засіб прибрати до рук держави дрібних виробників. Наприклад, Білоцерковський раднаргосп запропонував приватним миловарам для забезпечення населення і державних установ милом об'єднатися в велике кооперативне товариство і налагодити в ньому виробництво мила за держзамовленням. На трьох спільних засіданнях миловарів разом з працівниками раднаргоспу були вироблені принципи роботи нового кооперативного підприємства. По суті, губкустпром продиктував свої умови цьому товариству і встановив кабальні тверді ціни на його продукцію. Товариство було змушене купувати сировину на ринку, а державна сировина надходила тільки на виготовлення продукції за держзамовленням. Всю вироблену продукцію товариство повинно було передавати державним установам за безготівковим розрахунком. Самостійна діяльність такого товариства зводилася нанівець.

Раднаргоспи сприяли створенню об'єднаних товариств лише в тих виробництвах, в яких була зацікавлена держава. В органи управління таких господарств обов'язково вводились її представники для контролю за виготовленою продукцією та її обліку. Ці представники губкустпромів являли собою вже

повноправних членів органу правління, які здійснювали нагляд за виконанням розпоряджень влади.

Органи радянської влади необмежено використовували в своїх цілях потенціал кустарної промисловості, прикриваючись договірними відносинами з нею. Насправді в період «воєнного комунізму» договори мали завжди кабальні умови.

Багато договірних зобов'язань з приватними виробництвами складались з метою забезпечення армії. До таких кустарно-ремісничих підприємств виробництв залучались нові зареєстровані дрібні виробники. У Чернігівській губернії, наприклад, до пошиття армійського взуття за встановленими по держзамовленню розрахунками в обов'язковому порядку було залучено 200 кустарів. Великі державні замовлення на пошиття армійського взуття виконували місцеві кустарні майстерні. Всі кравці, модистки, швачки, капелюшниці, рукавичниці Харкова та їх підмайстри займалися пошиттям білизни і обмундирування⁸. Були випадки, коли влада на місцях з метою охоплення непокірного дрібного виробника державним контролем штучно створювала договори на постачання армії та, таким чином, підпорядковувала контролю та налагодженню обліку цих кустарів. Підпорядкована промисловість здебільшого вже діяла на засадах державних фабрик, працюючи на державних сировині та паливі. Іноді для заохочення кустарів і ремісників вводилася часткова преміальна форма оплати за виконання термінових великих військових замовлень, але в більшості вони працювали за харчові пайки.

В період громадянської війни приватногосподарську кустарну промисловість економічні органи радянської влади фактично взяли під свій повний контроль, її потенціал використовувався в основному для постачання армії.

V. Нова економічна політика і дрібні виробники кустарної промисловості України

Введення нової економічної політики для багатьох у радянській Росії було несподіваним фактом. Дуже складно було осмислити різкий поворот від створення нового світу соціальної рівності до схвалення товарно-грошових відносин, вільної торгівлі, підприємницької діяльності. Заохочення розвитку приватної власності, на боротьбу з якою орієнтували доти, не укладалося в розуміння робітничого класу. Навіть сам В.Ленін, проголошуючи введення непу, не знав, куди виведе ця дорога. В 1921 р. у доповіді про заміну розверстки натуральним податком він говорив, що селянину не вигідно відкочуватися до приватної власності: «Чи хочете ви назад, чи хочете ви реставрувати приватну власність і вільну торгівлю цілком, — тоді це значить скочуватися під владу поміщиків і капіталістів неминуче»¹ Так він характеризував приватногосподарське виробництво, яке неминуче, на його думку, призводило до реставрації капіталістичних відносин.

У роботі «Про кооперацію», написаній в 1923 р., Ленін уже не підтвердив негативного ставлення до реставрації приватної власності як неминучого відродження капіталістів, про що говорив на X з'їзді РКП(б). Більш того, критикуючи створення комун, про які він говорив у тому ж 1921 р., що «практика показала, що ці досвіди і починання в області колективного ведення землеробських робіт зіграли негативну роль»², Ленін тим підтверджував нерозуміння на практиці того, як використовувати проміжну фазу кооперування. Про неї говорив К.Маркс: "При переході до повного комуністичного господарства нам доведеться в широких розмірах застосовувати в якості проміжної ланки кооперативне виробництво»³

Переосмислення прийшло до Леніна тільки у 1923 р., коли він уже писав про необхідність поголовного кооперування: «У нас, мені здається, недостатньо звертається уваги на кооперацію. Навряд чи усі розуміють, що тепер з часу Жовтневої революції і

незалежно від непу навпаки, у цьому відношенні завдяки непу, кооперація одержує в нас цілком виняткове значення”⁴ Він доходить висновку, що «неп представляє із себе в тому відношенні прогрес, що він пристосовується до рівня самого звичайного селянина. Але, щоб досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення — от для цього потрібна ціла історична епоха. Ми можемо пройти на добрий кінець цю епоху в одне-два десятиліття»⁵

Кінцеву мету встановлення соціалізму було доповнено перехідною формою, заснованою на "ладі цивілізованих кооператорів" Це було наслідком практики нової економічної політики. Неп набув іншого значення, перетворившись з вимушеного лицемірного проголошення розвитку приватногосподарської діяльності у 1921 р. в реальну умову її існування в 1923 р.

Сам процес введення нової економічної політики був складною справою для багатьох більшовиків, яких підштовхнула до цього рішення політична криза в країні. У статті "Про кооперацію" Ленін зазначав, що незважаючи на кризу, яка змусила ввести неп, і "саме завдяки непу", було знайдено "у шукану складову двох інтересів — приватного і суспільного"⁶ Рух через "спілку цивілізованих кооператорів" був єдиним виходом в даній ситуації, але розуміли це далеко не всі. Л.Каменев і Л.Троцький були противниками такого переходу до соціалістичного устрою, що ж можна було говорити про рядових членів партії.

Осмыслити і поєднати практику введення непу та теоретичні положення, висловлені К. Марксом про проміжну стадію — кооперативну, Ленін зміг тільки в 1923 р. Можна припустити, що твердження К. Маркса про те, що «при переході від капіталізму до комунізму застосовуватимуться проміжні фази розвитку суспільства, де буде використана кооперація», не викликало в Леніна розуміння до 1923 року, тому що не вдалася розпочата спроба використовувати останню відразу після Жовтневої революції у практиці розгортання революційного будівництва 1918 р. Тоді в роботі «Чергові завдання Радянської

влади" було запропоновано проект використання виробничо-споживчих комун у мирний відрізок часу. Але цю пропозицію було проігноровано як старим кооперативним апаратом, так і самими виробниками.

Як пам'ятаємо з історії цього питання, впровадження виробничо-споживчих комун було запропоновано старому кооперативному апарату у поєднанні з вигідною можливістю займатися розподілом продовольства в країні. Однак кооператори не хотіли втрачати свою самостійність, підпадаючи під контроль держави. В той час проводилися консультативні зустрічі зі старим кооперативним апаратом для вироблення спільного рішення, після яких було ухвалено загальний декрет з остаточною резолюцією Леніна про контроль представниками радянської влади виробничих кооперативів. Відповідно до неї старий кооперативний апарат включався у розподільну систему продовольства в 1918 р.

Радянська влада мала своїх представників у кожній ланці новоствореної системи кооперації. Задіяний кооперативний механізм, виходячи з теорії К.Маркса, повинен був вплинути на спілку дрібних приватників, яка існувала. Однак її комунізація (тобто кооперування через виробничо-споживчі комуні) при зберіганні володіння засобами виробництва, про яке говорив Маркс, у радянської влади не виходила. Мережа виробничо-споживчих комун не сприймалася самими виробниками як система. Комуні як спосіб об'єднання абсолютно не підходили дрібним приватникам. В їх систему були об'єднані найбільш бідні шари дрібних виробників, які бажали одержати вигоду за рахунок надання радянською владою заохочувальних пільг таким інститутам. Об'єднання в комуні дрібних приватників на добровільній основі в 1918 р. було химерою. Це усвідомив В.Ленін, відмовившись від комун назавжди. Він визнав свою поразку і нерозуміння ідеї К.Маркса про використання кооперації як проміжної ланки в перехідний період.

Лобова атака на дрібних приватників, їх революційний штурм у 1918 р. не пройшли. Сама життєстійка верства населення не піддавалася добровільній комунізації, переходу в

мережу виробничо-споживчих комун. Більшовики не змогли застосувати в дуже важливий момент переходу від однієї системи до наміченої нової ідеї Маркса про застосування кооперації як проміжної фази між капіталізмом та комунізмом. З'ясувалося, що пролетаризація населення країни добровільним шляхом була неможлива. Навіть іззовні вигідне об'єднання для одержання продовольства не мало поширення серед більшої частини дрібних виробників. Умова, про яку говорив Ленін, згадуючи, що "ми не можемо прогнати дрібних виробників у країні, як це зробили з великою буржуазією, а повинні перевиховати народ і жити з дрібним приватником"⁷, стало визначальною на даній стадії побудови комунізму.

Відсунута назад проблема перетворення населення у найманих працівників в період громадянської війни й гострої кризи народного господарства надалі невідступно вимагала свого розв'язання. Диктатура військового часу викликала до життя в рішенні господарських завдань силові методи проведення директив радянської держави. "Воєнний комунізм" перетворював дрібних власників у найманих робітників за допомогою централізованої системи продрозкладки та промрозкладки. Захоплене успіхом швидкого одержавлення приватногосподарської системи, радянське керівництво намагалося будувати нову економіку військовими методами. Але як тільки прямий силовий тиск припинявся, на звільненій території з'являлися вогнища опору одержавленню, що проводилося радянською владою. Тільки протиборство по всій країні, найвищою точкою якого став Кронштадтський заколот, зупинило ейфорію нібито знайденого шляху вирішення проблеми, як будувати комунізм. Схема побудови одержавленого господарства за допомогою силових методів «воєнного комунізму» повалилася, як картковий будиночок. Це свідчило про непридатність ідеї рівності для дрібних власників. Селянин, дрібний виробник, не міг сприйняти ідеї рівності, яку йому запропонувала держава. Вона була сприйнята лише найбільш бідними шарами.

Протистояння 1921 р. було великим потрясінням для

більшовицької партії, яка була змушена проголосити розвиток приватногосподарського виробництва. «Ми наштовхнулися на найбільшу кризу в державі», заявляв Ленін на X з'їзді РКП(б), переконуючи всіх, що нова економічна політика вводиться всерйоз і надовго. Однією з причин її проголошення було бажання переконати дрібних виробників у серйозності рішень партії більшовиків, та одночасно провести рекогносцировку сил і вибрати потрібний момент, щоб відновити колишній спосіб дій. "Крок уперед, два кроки назад" — формула, яку критикував Ленін на початку ХХ ст., тепер практично стала дороговказом партії більшовиків, що вела країну по нав'язаному народові шляху.

Боротьба зі своїм народом в ім'я зміцнення позицій соціалізму на світовій арені — от до чого підійшли більшовики впритул у 1921 р. Занадто складне завдання поставив перед партією Ленін: побудувати в аграрній напівписьменній країні нове гуманістичне суспільство рівних можливостей, що займало б гідне місце серед цивілізованих країн, не за історичну епоху, як він сам раніше говорив, а за одне-два десятиліття. Зараз можна констатувати, що 1921 р. поставив більшовиків в ситуацію глухого кута. Тільки неорганізованість дрібних виробників дозволила вистояти радянській владі в тому році. Комуністи були поставлені перед фактом відкритого протиборства з народом. Не випадково Ленін визнавав, що "в Росії ми маємо меншість робітників у промисловості і величезну більшість дрібних хліборобів... Ми знаємо, що тільки угода із селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії, поки не наступила революція в інших країнах."⁸

Вихід з політичного становища, яке створилося, фактичної поразки робітничого класу у боротьбі з приватною власністю був довго незрозумілим Леніну. Він спочатку говорив про залежність долі російської революції від революції на Заході, й це тривало доти, поки він не створив свою працю «Про кооперацію», де визначив, що у непі знайдено шлях дальшого просування до соціалізму в окремо взятій країні без фінансової допомоги Заходу, а за допомогою поголовного кооперування та

одержавлення засобів виробництва — приватних нагромаджень населення країни.

Період з 1921 по 1923 рр. був часом, коли більшовики не знали, як втілювати у життя проголошений на X з'їзді РКП(б) "розвиток приватногосподарської системи" Цей період можна назвати часом, коли вони намагалися загальмувати процес розвитку приватного господарства. Впроваджуючи подвійний стандарт моралі в суспільстві, більшовики збирали сили для виправлення крену. У той період ухвалювалися всілякі директиви, постанови, інструкції, що обмежували нагромадження капіталів за рахунок підприємницької діяльності. Реальні прибутки дрібних виробників скорочувалися будь-якими засобами аж до націоналізації й експропріації за несплату податків або інші порушення законодавства радянської влади. Головною мішенню більшовиків був процес нагромадження коштів дрібними власниками, саме його прагнули максимально обмежити урядові кола. Зняти високий прибуток приватногосподарського виробництва на користь державної скарбниці — одна з головних цілей економічної політики більшовиків у 1921-1923 рр.

Кустарно-ремісничє виробництво в Україні з основних видів промислів*

Назва промислу	Кількість кустарів та ремісників			Співвідношення їх по роках (у %)	
	1913	1922	1923	1922 к 1913	1923 к 1922
Обробка волокна	73830	64255	75242	85	117,5
Обробка дерева	34760	27753	31192	76	112,4
Обробка шкіри	22750	17424	25292	69	145,2
Обробка металу	10500	16632	17882	140	107,5

* ЦДАВО України. — Ф.337, оп.1, спр.2397. — Арк.84; Кустарна промисловість. Х.-К.,1923. — С.5,9,12; Лозовий О. Основи кооперації. Х., Держвидав,1928. — С.47.

В таблиці проілюстрована особливість динаміки зростання кустарів і ремісників в Україні в дореволюційний період і в перші роки нової економічної політики, яка була єдиним способом ведення приватногосподарської системи, знижений у 1922 р. з причини податкового тиску для відчуження прибутковості за приватногосподарським механізмом і деяким полегшенням в кінці 1923 р. перед пільговим періодом.

Для цього, перш за все, було використано систему оподаткування. В період диктатури крім традиційно економічних, вона стала виконувати і політичні функції а незабаром перетворилася на «караючий меч», що використовувався стосовно дрібних виробників як представників приватного капіталу. Податкові нарахування доходили, за наявності загальнодержавних податків та різних зборів до 100 % від прибутку виробників⁹

Порівняно з дореволюційним періодом чітко простежується тенденційність оподаткування прибутків приватних підприємців у період так званого «розвитку» приватногосподарських відносин у країні на початку непу. Для порівняння: до 1917 р. податок обчислювався із суми прибутків підприємця й виконував суто фінансову роль. Наприклад, по основному промислового податку державна скарбниця збирала всього 0,52 % з обігу кожного підприємства в країні. Такий невеликий відсоток промподатку заохочував розвиток та розширення дрібного виробництва і давав стабільний прибуток у державну скарбницю. Більшовики ж, ставлячи перед собою в першу чергу політичну мету знищення підприємницької ініціативи, визначали функцію оподаткування як засіб скорочення прибутків приватних хазяїв.

На цьому будувалася дальша діяльність місцевих органів влади стосовно дрібних виробників. 26 грудня 1921 р. був уведений промисловий податок — перший у системі народного господарства. Розміри його були досить високі. За допомогою цього податку державна влада перешкоджала спрямуванню оборотних коштів дрібних промисловців на розширення їхнього виробництва. Торговельно-комерційне підприємництво було

підконтрольне державним органам у меншій мірі, що впливало з характеру самої діяльності. Оподаткування в 1921-1923 рр. тут було у порівнянні з виробничою сферою набагато нижчим.

Одержавлення прибутків дрібних підприємців повністю суперечило гаслу "розвиток приватногосподарської діяльності" в період непу, однак відповідало самому духу революційної ідеології. Промислову і продовольчу розкладку було замінено на більш гнучкі методи податкової політики. Її застосування ґрунтувалося на політичній диференціації дрібних підприємців. Встановлювався розряд для кожної їх категорії, виходячи з 12-розрядної шкали, розробленої інструкцією наркомату фінансів.

Розряд визначався наступними характеристиками: до якого типу об'єднань належить дрібний виробник /міське, сільське, містечкове/; чи застосовується наймана праця /і в якій кількості/ в об'єднанні або майстерні; який промисловий обіг у виробництві, який прибуток майстерні або приватного дрібного промислу; чи має тип об'єднання механічний двигун, оголошення про свою діяльність; чи присутня система учнівства, та в якій кількості.

Радянська влада виправдовувала податковий тиск класовим підходом і тим самим заручалася підтримкою більшості незаможного населення у країні, використавши принцип "поділяй та володарюй" Головним критерієм визначення розміру всіх наступних оподатковувань був поділ на дрібного виробника, що працює сам й експлуататора найманої робочої сили. Аж до «великого перелому» діятиме цей поділ усіх представників приватногосподарського виробництва. Натиск на дрібних підприємців і поетапне витискування з їхнього середовища спочатку найбільш заможної частини, а згодом, по спадній, знищення верстви за верствою — така тактика держави проглядалася вже в період 1921-1923 рр.

Праця «Про кооперацію» цілком змінила вже налагоджену податкову політику, що сформувалася, виходячи з упевненості у близькості світової революції. Причиною цієї зміни можна вважати не тільки саму ленінську статтю, але і визнання більшовиками факт: жорсткі податки привели до появи тіньової

економіки в країні, що, у свою чергу, могло викликати непередбачені негативні результати, аж до чергового соціального вибуху. Підставою для такого припущення можуть служити наступні цифри. У Центральному архіві народного господарства в Москві є такі дані про зареєстрованих кустарів і ремісників в Україні: 600 000 чол. до введення оподаткування в 1920 р.; у грудні 1921 р. було зареєстровано дрібних виробників у кустарно-ремісничій промисловості вже тільки 260 000. Таким чином, число кустарів, які зареєстрували своє заняття в органах Радянської влади під податковим тиском, із січня по грудень 1921 року зменшилося на 340000 чоловік, не враховуючи їхніх помічників і членів сім'ї¹⁰ Така реакція на податковий тиск показова. Вільний ринок, підприємницька ініціатива, навички дрібного виробництва у сполученні з вищевказаним чинником породжували тіньову економіку.

Інструкції і директиви радянської влади спричинили зменшення частини відкритого прибутку приватних підприємців, поки ленінська думка, висловлена в праці «Про кооперацію», — "зараз же почати розвивати цей кооперативний принцип", — не вказала на необхідність надання пільг. «Треба поставити кооперацію політично так, щоб не тільки кооперація взагалі і завжди мала відому пільгу, але щоб ця пільга була чисто майновою пільгою (висота банківського відсотка і т.п.). Треба позичати кооперацію такими державними засобами, що хоча б на трохи, але перевищували ті кошти, що ми позичаємо приватним підприємствам, аж хоча б до важкої промисловості і т.д.»¹¹

Ленінська стаття вийшла у травні 1923 р., і вже в цьому ж році були оголошені перші пільги по оподаткуванню для дрібних приватних підприємців (постанова ЦВК і РНК СРСР від 07.12.1923 р.)¹², а в 1925 р. пільги одержали всі верстви дрібних виробників.

Пільгове оподаткування одразу ж позначилося на питомій вазі кустарно-ремісничої промисловості в Україні. Вона майже йшла в порівнянні з дореволюційним часом

**Питома вага кустарно-ремісничої промисловості
в довоєнні часи і в 1923/24 р.**

Види промисловості	Довоєнна річна продукція		Річна продукція в 1923/24 г.	
	Тис.руб. (довоєнним грош. знаками)	%	Тис.руб. (грош. знаками 1921 г.)	%
Фабрично-заводська	1 140	73,3	880	62
Кустарно-реміснича і дрібна промисловість	440	26,7	548	38
Всього	10580	100	10428	100
В тому числі				
Міська кустарно-реміснича	156	10,0	207	14
Сільська кустарно-реміснича	144	9,4	191	13,5
Дрібна промисловість	140	7,3	150	10,5

Цей принцип пільгового оподаткування було покладено в основу політики більшовиків аж до поголовної колективізації в 30-х рр. Лицемірна тимчасова "угода" більшовиків з дрібним приватником у 1921-1923 рр. (яка мала за реальну мету виявлення всіх кустарів і ремісників у країні для дальшого їхнього контролю владою й наступним об'єднанням у комерційні і виробничі кооперативи), раптово вилилася в дійсне відродження приватногосподарського сектора у 1924-1925 рр. Сприйнята Леніним у 1923 р. формула К. Маркса про застосування в перехідний період кооперативного виробництва дала можливість розвитку приватногосподарської промисловості, піднесенню добробуту народу, який вибирався з руїн громадянської війни.

Всі суперечності соціалістичного і приватногосподарського секторів народне господарство країни витримало. До 1925 р. визначилася тенденція переважного зростання приватногосподарського сектора. Цей етап недовгого розвитку останнього, що тривав з грудня 1923 р. до виходу у світ

директиви XIV з'їзду ВКП(б) у грудні 1925 р. про зафіксований абсолютний ріст приватного сектора, став тим періодом, який було обіцяно на X з'їзді РКП(б) дрібному виробнику. Надання пільг дрібним виробникам і їхнє кредитування було чинником, необхідним для дійсного розвитку приватних підприємств. Завдяки цьому надолуження недостачі товарів першої необхідності, пов'язаної з руйнацією великої промисловості, відбулося за короткий термін. На жаль, є лише непрямі підтвердження цьому. Статистичні дані, котрими користувалися тільки керівники партії, переконували їх у тому, що приватногосподарський сектор може становити надалі загрозу радянській владі не тільки політично, але й економічно. Подвійного удару радянська влада не витримала б. Тому висновок XIV з'їзду ВКП(б) про більше зростання приватногосподарського сектора у порівнянні з соціалістичним надалі став однією з причин для згортання непу.

XIV з'їзд ВКП(б), що відбувся 18-31 грудня 1925 р., відзначив різке підвищення питомої ваги соціалістичної промисловості та промкооперативної торгівлі, але водночас звернув увагу на абсолютне зростання приватного капіталу. За становища, яке створилося, з'їзд зобов'язав вирішити головне завдання щодо всебічного забезпечення перемоги соціалістичних форм над приватнокапіталістичними в кустарній промисловості шляхом залучення до промкооперацію дедалі більшого числа дрібних виробників¹³. На з'їзді доповідь Л.Каменєва з господарських питань було знято як невідповідну поглядам ЦК на економічний розвиток країни. Складовою частиною доповіді був розділ про господарсько-організаційні питання промислової кооперації.

У грудні 1925 р. в Україні відбувся IX з'їзд КП(б)У, який підкреслив у своїх документах зростаючу роль приватного капіталу в УСРР. В його рішеннях зазначалося: «Прийняті в поточному році рішення про пільги кустарям і ремісникам створили сприятливі умови для розвитку кустарних промислів на селі й у містах. Відзначаючи, що розвиток кустарних промислів, особливо в районах скопичення бідноти, йде не

стільки по руслу кооперування виробництва, скільки по лінії зростання кількості скупників, що експлуатують бідноту, з'їзд ставить зараз перед партією, Радянською владою і профспілками задачу всілякого сприяння організації кустарної кооперації і розвитку виробничої роботи серед бідноти і, зокрема, серед містечкової єврейської бідноти»¹⁴

В кустарній промисловості України введення нової економічної політики розпочалось зі створення центру по об'єднанню усіх дрібних виробників у цій галузі спочатку на добровільних засадах. З впровадженням централізованої структури керівництва виробництвом кустарів та ремісників було змінено структуру губкустпромів, створено єдину об'єднуючу систему для всіх утворень кустарно-ремісничого виробництва — промислову кооперацію, яка особливо мала використовуватися для об'єднання одинаків та хатніх виробників. Завдання, що виконував губкустпром під час політики «воєнного комунізму» за рішенням ЦК КП(б)У, — «перетворити всю кооперацію в радянський орган» (з тез кооператвідділу ЦК КП(б)У від 18.01.1920 р.)¹⁵, — в період нової економічної політики покладалося на Укркустарспілку — комерційний орган, створений для дрібних виробників.

Укркустарспілка як центр промкооперації, організований в Україні, структурно складалася з чотирьох відділів: транспортно-складського; торговельного; виробничого та організаційного. Незважаючи на бажання дрібних виробників, до Центру промкооперації України було включено фактично всі об'єднання, які існували на її території й мали відношення до кустарно-ремісничої промисловості: кредитні, закупівельно-збутові, складсько-сировинні, виробничі та трудові товариства.

Чиновна бюрократія представників Наркомфіну, встановлювала оподаткування кустарів і ремісників залежно від соціального “тавра” Тобто більшовицька партія знайшла засіб та форму розподілу як самої системи кустарного виробництва — самостійного виду промисловості, так її представників — кустарів та ремісників, поділяючи на приватногосподарських виробників непманів та найманців (у сільському господарстві

куркулів-експлуататорів та бідняків-найманців), які в залежності від рівня служіння ідеям революції одержували привілеї та пільги у вигляді оподаткування, тарифів на перевезення, оренди приміщень, устаткування тощо.

У системі кустарного виробництва через діючий центр — Укркустарспілку — до “нижчих” форм об’єднань промкооперації відносили об’єднання, що не ввійшли до “вищих” форм. Це були:

а) складсько-сировинні товариства, які об’єднували працюючих на дому кустарів та ремісників, пов’язаних між собою одним видом промислу. Останні в товаристві разом створювали запаси сировини, купували устаткування, реманент, виробничі приладдя тощо;

б) ощадно-позичкові товариства, що об’єднували кустарів і ремісників у першу чергу з метою залучення грошових оборотних коштів для товариської самостійної праці в майстернях (організація кредитно-фінансових операцій по позичках та внесках). До основної форми об’єднуючої діяльності додавались й інші: оренда приміщення, заготівля сировини, знарядь виробництва;

в) трудові артілі, які об’єднували кустарів і ремісників для продажу виготовленої продукції та забезпечення сировиною;

г) майстерні, промисли, кооперативи, які об’єднували приватногосподарських виробників з метою виготовлення кустарно-ремісничої продукції.

Всі нижчі об’єднання кустарів й ремісників базувалися на приватногосподарській основі і не розглядалися більшовиками як фундамент, на базі якого можливо було будувати свої плани по одержавленню дрібних виробників у кустарній промисловості.

Основу “вищих” форм об’єднання, за які висловлювалася комуністична пропаганда, становили виробничі промкооперативи, які народились разом з більшовицькою централізованою промисловою кооперацією. Це явище з’явилося в той же час, коли було проголошено неп. Виробничі об’єднання, артілі промкооперації складались з працівників, звільнених з фабрик та заводів, тобто найманих робітників, яких так жадали

більшовики в дрібнокустарній промисловості. Це були “підсадні качки” в приватногосподарському виробництві, створені для масового вступу кустарів та ремісників в промкооперацію.

Такі звільнені робітники мали всебічну підтримку. Вони входили в промкооперативний центр та засновували за допомогою держкредитів, орендованих приміщень і забезпечених держзамовлень (поряд з ними існували і приватні замовлення) виробничу артіль, у якій на однакових умовах вели виробництво та розподіляли зрівняльно між собою прибутки. В архівних матеріалах і кооперативних газетах того часу дуже часто пропагувалися кращі виробничі об’єднання промкооперації. Наприклад, виробнича артіль “Дзеркальник” була створена стихійно після закриття великої фабрики по виготовленню скла звільненими робітниками, які об’єднали свої грошові кошти для закупівлі сировини й приладдя для виробництва, та одержали кредит від кооперативного центру. Вони працювали по 12 годин у невеликій майстерні й за рік одержали вже достатній капітал, щоб віддати борги за кредит¹⁶. В такій виробничій артілі виробництво було організовано за типом державної фабрики, де всі робітники одержували рівну платню за спільну працю відповідно рівним паям внесеного статутного капіталу.

Така форма виробництва в кооперативному об’єднанні заохочувалася за допомогою різних пільг з боку державних органів влади і фінансових відомств. Вона також широко пропагувалася на сторінках газет та журналів.

Але в природі дрібного товаровиробника ніколи не було зрівняльно-розподільчих інстинктів. Адже свої власні кошти, знаряддя виробництва, майстерню він заробив своїм потом, а не одержав усе це від органів, що йому сприяли. Тому ідея “вищої” форми об’єднання не знайшла підтримки у кустарів та ремісників — приватників. Як не силкувалося керівництво Укркустарспілки у своїх звітах показати перспективність цього процесу, масового масштабу він не набув*.

* Див. Таблиці у додатку про кооперування кустарів та ремісників на Україні.

Отже, можна зробити висновок, що “вища” форма об’єднання – штучна, як й всі інші форми, запропоновані більшовиками у приватно-господарському секторі виробництва, зазнала крах на початку 20-х рр. Кустар та ремісник не бажали об’єднувати власні кошти, власні знаряддя праці, паї. Цю протидію з їх боку було сприйнято більшовиками як небажання коритися. Щоб грати панівну роль в цьому процесі, останні ризикнули розпочати приборкання кустарів та ремісників, включивши їх до “вищих” форм об’єднання за допомогою оподаткування в 1922-23 рр. Приватногосподарський сектор кустарної промисловості через податкову політику було розподілено більшовиками на різні категорії виробників. Цей розподіл кустарів та ремісників сприяв диференційованій політиці одержання податків з приватного сектора кустарно-ремісничого виробництва. Найбільшими податками обкладались об’єднання, які застосовували найману працю, електричний двигун у виробництві, мали велику кількість працівників, учнів-підмайстрів тощо.

Цей тиск призвів до закриття багатьох промислів, майстерень, кооперативів й перенесення кустарної промисловості в хатню, тінюву, яка майже не підкорялася радянській владі й, таким чином, протидіяла тиску податкової політики.

Тиск з боку більшовиків на дрібного товаровиробника в період проголошення нової економічної політики не сприяв розвитку приватногосподарських процесів в країні. Прикриваючись проголошеними на X з’їзді РКП(б) програмами, радянська влада розпочала активний процес переробки приватногосподарського механізму, що склався десятиліттями. Першою руйнівною силою були податкові інструкції НКФ, які не проголошувалися в газетах та постановвах державних органів влади, а інструктивно, у відомчих наказах переводили політику “сприяння” в реальні дії – тиск на дрібного приватника, якого змушували переходити у виробничі майстерні — проміжний етап його остаточного одержавлення. Тиск на дрібного виробника в приватному господарстві й пільги у виробничій

майстерні – такими методами прокладався шлях кустаря й ремісника до становища, яке приготували йому більшовики.

Лише з введенням непу Укркустарспілки було законодавчо надано можливість “відродити” кустарно-ремісничі промисли, що були розвинені ще до революції. Але наперед всього стояли політичні умови над всіма господарчими потребами. Це “відродження” проводилося вибірково та тенденційно-обмежено, в умовах диктатури, але під сприятливим для мас гаслом: “У першу чергу відроджуються промисли по виготовленню товарів для населення” Цим гаслом прикривалася політика по придушенню кустарного виробництва, створенню вигідних умов одним промислам, підпорядкованим Радянській владі за рахунок інших тощо. Податковий тиск 1922-1923 рр., як інструмент політики диктатури влади не дав позитивних результатів, і його було замінено в кустарній промисловості політикою “поділяй і володарюй”

У “відродженні” дореволюційної кустарної промисловості, яка давала в державну казну 30% прибутку, більшовики не були зацікавлені. Провідну роль промислів кустарно-ремісничого виробництва в Україні, які склалися історично і економічно, було ліквідовано. Їх замінили іншими промислами, які виготовляли продукцію першої потреби для населення. Більшовики спрямовували розвиток кустарної промисловості в Україні на задоволення саме таких потреб. В зв'язку з цим вони робили різні перестановки, новоутворення, заміну в самих промислах, в виробничих процесах (з деревообробного в металевий та навпаки). Гасло: “Задовольнити першочергові потреби населення!” дозволяло більшовикам проводити власну політику диктату у приватногосподарському секторі.

Більшовики на прикладі перебудови кустарної промисловості показали себе як цинічні маніпулятори громадською думкою. Створене ними гасло “Відродження промислів, які виробляють продукцію для першочергового задоволення попиту населення в ній” забезпечувало високий рівень досягнення мети. Треба тільки додати, що задоволення потреб у всіх товарах кустарної промисловості в Україні, можна було досягти, надавши дозвіл

вільно працювати промислам з встановленням податків та інших відшкодувань, які б поповнювали державну казну на третину, як це було до революції. Тобто треба було дозволити вільно працювати економічним законам без втручання в них політики диктатури пролетаріату. А чи було це можливо для більшовиків? В цьому разі їм потрібно було б самоліквідуватися, бо відкриті економічні рейки для народного господарства були небезпечними для влади, тому що надавали вільний розвиток приватній ініціативі.

Для кустарів і ремісників у приватному виробництві подвійна політика практично створювалась за допомогою податків НКФ та у формі державних заборонних і дозвільних заходів, які свідомо призводили до розвитку промислів по кривій, з високими амплітудами коливань, частими перебоями у налагодженому механізмі їх існування.

Отже, цілісності кустарно-ремісничого виробництва, як виду промисловості на Україні, було завдано удару. Ані пролетарська Жовтнева революція, ані громадянська війна не змогли зрівнятися з найзапеклішим ворогом, новою економічною політикою — яка у подвійній грі поставила за мету створити умови для перетворення дрібнобуржуазного населення країни в найманий пролетаріат. Ленін підкреслював відповідальність цього періоду: “Ми їх (дрібну буржуазію), або вони — нас”¹⁷

За допомогою інструктивних постанов більшовики структурно реформували весь дореволюційний апарат кустарної промисловості¹⁸ Укркустарспілку вони зробили загоном швидкого реагування на гострі нестатки в країні. Цим більшовики назавжди поховали економічно розвинену самостійну кустарну промисловість України. До цього додавалося проведення одноразових заходів, які розпочались ще у роки громадянської війни: націоналізація та реквізиція майстерень, промислів, кооперативів як приватних фабрик, що базувались на експлуатації. До них навіть іноді відносили житлове приміщення кустаря чи ремісника, де він працював разом із своєю родиною.

Такі заходи негативно позначалися на всій кустарній промисловості. З одного боку, реквізиція і націоналізація знищували кустарів та ремісників в промислах, з іншого – цей захід сприяв дробленню системи кустарно-ремісничого виробництва на маленькі майстерні. Деякі з них працювали легально, за законами Радянської влади, інші переходили на нелегальний стан і зовсім зникали з поля зору державних органів. За приблизними підрахунками, в Україні таких нелегальних виробників нараховувалося близько 300 тис. чол. в період перших трьох років непу¹⁹, причому це тільки майстрів-кустарів, що, як правило, створювали свої майстерні за допомогою членів родини. Загальна кількість щонайменше потроювалась.

Адже, замість об'єднання розпорошених кустарів та ремісників в Укркустарспілці відбувалося незаплановане збільшення їх маси, яка не підлягала ані державному контролю, ані обліку, приховуючи свою індивідуальну виробничу діяльність по хатах та підпільних майстернях. Таку велику кількість безконтрольних кустарів та ремісників хатньо-виробничої мануфактури було створено непослідовними суперечливими діями органів Радянської влади. Видавалися законодавчі акти, які дозволяли існування кустарно-ремісничого виробництва, й водночас відбувалась їх націоналізація владою на місцях на підставі приватної природи "дрібнобуржуазних" майстерень.

В перші роки непу спостерігалася плутанина у ставленні до дрібнотоварного виробництва. Свої далекосяжні цілі щодо дрібних виробників керівництво партії більшовиків не розкривало місцевій владі. Його декларативні загальні заяви на з'їзді, у постановках не підтверджувалися. Вимушена рахуватися з проголошеною Леніним капітуляцією перед дрібним виробником, місцева влада майже не проводила загальних націоналізацій та реквізицій, але, коли знаходила найменші причини для цього, із задоволенням робила це.

Наслідки суперечливих заходів державних органів, Укркустарспілки призвели в 1922 р. до згорання кустарно-

ремісничого виробництва, на якому у той час трималося народне господарство країни. Тепер воно не становило вже й однієї третини свого дореволюційного рівня²⁰ І це на фоні голоду та розрухи, змусило Радянську владу прилюдно запевнити в перемир'ї диктатури пролетаріату з дрібнобуржуазними верствами населення, а також у непереслідуванні їх, підтвердивши цим, що останні стануть її супутниками на шляху до соціалізму. Радянська держава заради використання кустарної промисловості (як і дрібнотоварного виробництва у сільському господарстві) у власних інтересах в момент кризи своєї влади, в черговий раз, як це робила неодноразово, видала аванси й вклала в свою соціалістичну будівлю ще одну цеглину аморального лицемірства у вигляді обіцянки “сприяння розвитку” приватного виробництва.

Влада відразу ж упорядкувала інструктивним законодавством своє ставлення до кустарно-ремісничих об'єднань. Якщо постанови, ухвалені Раднаркомом після X з'їзду РКП(б) лише дали дозвіл громадянам вільно займатися кустарно-ремісничими промислами, то наприкінці 1922 р. директивні інструкції конкретизували цю можливість: вільно розпоряджатися виготовленою продукцією; обмежено застосовувати найману працю; створювати кустарно-ремісничі об'єднання з обов'язковою умовою їх особистої участі кожного члена в діяльності останніх²¹

Створюючи сприятливі законодавчі умови для дрібного виробництва, ленінці не змогли домовитись з цього питання з троцькістами. Ця суперечлива ситуація в самій партії відбилась на податковій політиці, тиск якої у 1922-23 рр. призвів законодавчі постанови до нульової відмітки. Радянська законотворчість у 1921-1923 рр. сприяла розпорошенню кустарної промисловості та розвитку дрібнотоварного виробництва продукції хатньо-мануфактурного виду. Законодавча незахищеність і невпевненість в наступному дні для дрібних товаровиробників стала постійним супутником їх життя. Суперечності в законодавстві щодо оподаткування на фоні проголошення декларацій про політику непу підірвали назавжди віру у

радянське законодавче регулювання. Сучасна форма приватногосподарських відносин базується на тих же суперечностях, потенційно створюючи тіншову економіку, яка свого часу виникла на фундаменті декларативних проголошень та інструктивних заперечень, що базувалися на більшовицькій грі в неп.

Складна операція щодо пролетаризації дрібних товаровиробників, яку більшовики планували здійснити в країні, в 1922-1923 рр. виходила з-під контролю. В запалі законодавчих суперечностей радянські органи влади вже не досягали цілі – взяти під контроль та облік кустарів й ремісників. Агітацію, яку розгорнули через Укркустарспілку більшовики для залучення до вступу в централізоване об'єднання промислової кооперації розпорощених кустарів та ремісників, було провалено в 1923 р. остаточно. У звітах керівництво Укркустарспілки, щоб виправдати своє призначення перед державними органами, писало, що дрібний товаровиробник не квапиться робити свої кроки до промкооперації. Йому важко перейти від одноосібного кустарного виробництва, до якого він звик, до більш складного хазяйнування та технічно вищого його ступеню – виробничої артілі.

Як завжди, кавалерійською атакою, за допомогою агітації та пропаганди, діяльності Укркустарспілки і “підсадних качок” (створених виробничих артілей із звільнених фабричних робітників), більшовики сподівались залучити кустарів та ремісників до промкооперації щоб у подальшому одержавити їх та пролетаризувати.

Як завжди, не було враховано та проаналізовано найсуттєвішу річ – генетичну природу дрібного товаровиробника, навіть найменшого, але власника. В розрахунок бралася тільки його характеристика як трудівника. Але кустар і ремісник не були схожі на найманого робітника.

Якщо не врахований головний принцип в оцінці дрібного виробника, то, як слідство, не спрацювали ані агітація з пропагандою, ані центр промкооперації – Укркустарспілка, ні

підставні виробничі артілі й “вища” форма кооперування. У більшовиків в 1921-1923 рр. був лише 1% кооперованих у “вищу” форму кооперування – виробничу артіль, який становили звільнені з фабрик і заводів робітники. Самостійний вибір дрібних виробників був на користь приватногосподарської системи виробництва, яка не влаштовувала більшовиків. В їх розрахунках було допущено помилки. “Вихід” з цього становища було знайдено пролетарсько-більшовицький — “з шаблею наголо” Комерційний центр промкооперації — Укркустарспілка був ліквідований. Знайшли привід, за допомогою якого більшовики легко скасували цей штучний орган: за час своєї діяльності центр втратив свої об’єднуючі позиції й при розформуванні об’єднував лише 24.750 чол^{*22}

Отже, можна зробити висновок, що кооперування кустарів та ремісників за допомогою Укркустарспілки в 1922-1923 рр. не досягло своєї мети. Створений більшовиками, цей непопулярний орган виконував ту саму функцію, що й суперечливі закони для кустарів і ремісників. Націоналізація майстерень — це була спроба створення потужного тиску на дрібних виробників через посилене оподаткування введене разом із непом^{**}

Непрофесійний підхід та непродуманість економічних вимог під час встановлення податкової політики не могли зрівнятися з податковим тиском 1922-1923 рр. Сплановане збільшення податків було наслідком заходів, які проводив Л.Каменев, котрий відповідав в РНК за промисловість. Він разом з Л.Троцьким в ЦК РКП(б) відстоював ідею ввезення промислових товарів першої необхідності з-за кордону для задоволення потреб населення й тим самим перекреслював роль кустарно-ремісничої промисловості в період відродження народного господарства країни. Відповідно всю податкову політику, встановлену щодо кустарів та ремісників, було побудовано на висхідних з цього принципів, що негативно вплинуло на хід кооперування кустарів та ремісників.

* На 1921 р., за тими ж архівними даними, їх було 77.750.

** З 1917 р. до 1921 р. оподаткування не існувало.

Троцькістська позиція у кооперативному питанні відверто не визнавала у дрібному виробнику попутника соціалістичної революції, а тому перешкоджала його відродженню податковими заходами. Ленінська тактика щодо дрібних виробників була подвійною. Ленінці бажали використати на першому етапі весь потенціал кустарної промисловості для піднесення народного господарства. Тому вони лицемірно загравали з дрібними товаровиробниками в деклараціях, які нібито сприяли розвиткові кустарної промисловості у період непу. Насправді вони не були проти жорсткої податкової політики, за допомогою якої мали можливість скасовувати великі прибутки кустарів, урівнювати їх, але при цьому хотіли знайти ту середину, котра давала б їм можливість одержувати від промисловості максимальні податкові прибутки, та водночас не дозволяти їй руйнуватися і стежити, щоб вона не отримала політичної сили. Потім, в період повного відродження країни з розрухи, планувалось її знешкодити як вже непотрібну, розформувати її, пролетаризувати кустарів і ремісників, тобто перетворити їх на робітників державних фабрик.

Податковий тягар був лакмусовим папірцем більшовицької політики, за яким визначалося реальне ставлення радянської влади до дрібного товаровиробника. Будь-яка приватногосподарська діяльність, навіть трудова, для більшовиків була ворожою, буржуазною. Тільки в компромісний період непу її не знешкодили. Але вона завжди дратувала, викликаючи єдину реакцію – обмеження будь-якими заходами. Податкова політика була зручним заходом, який обмежував прибутки дрібних виробників, чим створювалися перепони в розвитку економічних процесів в кустарній промисловості.

Більшовики не впадали у відчай при черговій жертві – спади економіки країни, який відбивався на матеріальному добробуті мільйонів людей. Більшовицька партія робила свою справу – знешкоджувала економічний потенціал дрібної буржуазії в першу чергу. Народний комісаріат фінансів проводив обмеження зростання прибутків, особливо великих кооперативів. Цим він розпорошував потужність кустарної промисловості на

дрібні майстерні. Кустарям та ремісникам у таких умовах було не вигідно розширювати своє виробництво й досягати високої продуктивності праці в майстернях, впроваджувати нові технології тощо, тому що їх прибутки у цьому випадку не зростали через підвищення податків.

Перекрыття високими податками розвитку кустарного виробництва стало наслідком політичних заходів, спрямованих на одержання тимчасової користі з цієї галузі та нехтування подальшою долею промислової кооперації та її працівників. Таку політику було спрямовано насамперед на отримання податків, у чому відбивалося ставлення диктатури до дрібних виробників кустарної промисловості в період непу.

Кустарна промисловість ділилася на розряди майстерень або промкооперативів, при якому одні майстерні належали до одних розрядів і такі ж самі – до інших: розподіл на розряди індивідуального виробництва кустарів та ремісників; розподіл на розряди приватного дрібнотоварного виробництва.

Результатом цього розподілу були податкові збори: промисловий податок з прибутку (у подальшому — з обороту); зрівнювальні збори при виявленні надмірних прибутків; накладні витрати (оренда приміщень, тарифи за перевезення); одноразові сплати (ринковий збір, ремісничий збір, збір на міліцію та ін.).

Така диференціація була запропонована Народним комісаріатом фінансів в законодавчо-інструктивному порядку для головної мети – зниження прибутків дрібних товаровиробників кустарної промисловості.

Створюючи податковий тиск, троцькісти перешкоджали більшовикам в їх далекосяжних цілях. Троцькістський максималізм відносно дрібного виробника не влаштовував лєнінців. Політика знешкодження виробника як політичної сили через відняття у нього економічної могутності цілком влаштовувала лєнінців, але тільки як кінцева мета. Вона не входила в їх найближчі плани. Крім того, йти війною на всіх дрібнотоварних виробників було тоді нереально.

Після виходу в світ статті В.І.Леніна “Про кооперацію” знайшовся шлях, яким можна було знищити дрібного товаровиробника: кооперуючи його, поступовими заходами до промислової кооперації. Ленінський план по знешкодженню в особі кустаря і ремісника протидійної сили більшовики ставили собі за мету реалізувати поетапно. Спочатку треба було відродити провалений перший етап по обліку всієї маси дрібних виробників та контролю за нею і тоді ж одержати від легальної промкооперації продукцію першої необхідності та податкові виплати. Реалізація цього стратегічного плану розпочалася з встановлення компромісу з троцькістами по введенню поступових пільг в оподаткуванні на умовах розвитку кустарної промисловості.

Перший етап по проведенню обліку всієї маси кустарів та ремісників в Україні припадав на 1924-1925 рр. Але великі стратегічні плани більшовиків не стиковувалися з дійсністю.

На початку 1924 р. Укркустарспілка як центральний орган промкооперативів кустарів та ремісників закінчила своє існування, бо не виконала завдань по кооперуванню дрібних виробників. Її організаційно-виробничий відділ, що складався з чотирьох підвідділів, був не реформований, а приєднаний до системи “Сільський господар” (центру сільськогосподарського кооперування). Скасування Укркустарспілки погіршило становище об’єднаних нею промкооперативів, оскільки вони вступили до спілки, щоб полегшити умови праці за рахунок кращого постачання сировиною, матеріалами, знаряддями праці. Гарячкова ліквідація цього центрального органу як винного в усіх гріхах невдалої політики більшовиків, ще більше погіршило стан промкооперативів, загальмувало бажаний більшовиками процес входження кустарів та ремісників у промислову кооперацію.

Приєднаний до “Сільського господаря” організаційно-виробничий відділ Укркустарспілки не проводив в його складі майже ніякої роботи. За період перебування в цьому центрі на його раді жодного разу не було поставлено питання про розвиток промкооперації, а виробничими питаннями зовсім

ніхто не займався. Цей відділ Укркустарспілки проводив лише облік промкооперативів. Дрібнотоварна масу кустарів та ремісників України на той час було віддано на самоплив. Це було одним з наслідків внутрішньої дискусії в партії між ленинцями і троцькістами. Вона призвела до боротьби за пільгове оподаткування у кустарній промисловості, і, як наслідок, до розширення впливу скупника в ній. Останній перебрав на себе всі організаційно-виробничі, транспортні й торговельні функції ліквідованого центру Укркустарспілки. І саме йому була вигідна ліквідація цього органу, тому що він особисто одержував прибутки за свою посередницьку комісійну працю при кустарному виробництві.

В період повної відсутності управління кустарно-ремісничим виробництвом в Україні через “Сільський господар” ця галузь принесла великі прибутки скупникам. Приватний капітал, який займав незначне місце у всьому промисловому виробництві, знайшов великі можливості, особливо після ліквідації Укркустарспілки, у скритих формах кустарно-ремісничого виробництва і активізував свою діяльність при повній бездіяльності свого конкурента – “Сільського господаря” – в організаційних питаннях. Прихованими формами поповнення приватного капіталу в кустарній промисловості були “фальшиві” кооперативи і роздавальні торговельні пункти. Вони скуповували кустарну продукцію за сировину й допоміжні матеріали і водночас займались розподілом замовлень на хатне виготовлення. Такі форми відносин між виробниками та приватниками свідчили про фактичне наймання бідніших прошарків кустарів та ремісників скупниками. Це приносило останнім високі прибутки, які не оподатковувались державною інспекцією НКФ.

Велика “далекоглядність” партії більшовиків в керуванні приватногосподарським процесом у кустарній промисловості призвела до того, що прибутки цієї галузі пропливали повз державну казну в кишеню економічно міцніючого скупника. Такий стан в кустарно-ремісничому виробництві був розглянутий на XIII конференції РКП(б) (січень 1924 р.), II з’їзді Рад СРСР (лютий 1924 р.), XIII з’їзді РКП(б) (травень 1924 р.).

На всіх цих форумах висловлювалася одностайна думка: вжити якнайшвидше заходів щодо відродження промислового кооперування дрібних товаровиробників та залученню кустарів та ремісників в промкооперацію; зробити для них більш вигідні умови для цього залучення, ніж їм надавав скупник. Особливо гостро це питання постало, коли було визначено суму вартості продукції розпорошеної кустарної промисловості на Україні за 1923 рік – 300 млн.крб. (в золотому обчисленні)²³

Таке завдання було встановлено на всіх більшовицьких зборах, і це змусило Раднарком переглянути політику НКФ щодо кустарів та ремісників у питанні пільг. Наркомфін провів передиференціацію їх прибутків, і 21 листопада 1924 р. з'явився декрет про податкові пільги для промислових об'єднань, які мали грошовий обіг виробництва, що не перевищував 20 тис. крб. на рік²⁴ Згідно з цим декретом було виділено для пільгового оподаткування групи приватних підприємств – усі промислові об'єднання кустарів та ремісників. Останні з “приватників” були зараховані до трудового елементу.

Постанова 21 листопада 1924 р. не вирішила головного питання у конкурентній боротьбі з приватником-скупником по створенню таких умов, які б перевищили зацікавленість кустарів й ремісників в обслуговуванні виробничого процесу скупником, але “мертву зону” податкової політики було подолано. НКФ пішов на часткові пільги дрібним товаровиробникам кустарно-ремісничого виробництва. Але за постановою 1924 р., їх одержала тільки незначна частина промкооперативів: по-перше, це ті, які не застосовували найману працю, та ті кооперативи, які поряд із своєю продукцією не збували ще й продукцію хатніх кустарів та ремісників.

Половинчастими мірами у пільговому оподаткуванні політика більшовиків не досягла своєї мети. Черговий непродуманий захід у цій справі віддаляв намічену більшовицькою партією мету, відтягував початок першого етапу обліку дрібних товаровиробників та контролю за ними як ступеню всього процесу пролетаризації кустарів та ремісників (бо це могло відбутися тільки через повне пільгове

оподаткування). Було зведено майже нанівець подальшу добровільність об'єднання у промкооперацію як приватногосподарських, так і виробничих кооперативів. Не охоплені за цією постановою податковими пільгами кустарі й ремісники остаточно переходили до рук приватника-скупника, який знав, як вміло та своєчасно організувати забезпечення їх сировиною за виготовлену продукцію. Останній, добиваючись високих дивідендів від кустарно-ремісничого виробництва, у конкурентній боротьбі з державою працював злагоджено, з комерційною гнучкістю, і завжди використовував економічні помилки установ радянської влади на свою користь.

Часткові пільгові податки не поширювалися в 1924 р. на кустаря та ремісника, працюючих у хатньому виробництві. Вони залишилися виробляти продукцію у своїх майстернях у змицці з приватником-скупником. Тільки деякі середні та найменші об'єднання кустарного виробництва в Україні зареєструвалися в промкооперацію, але це був незначний відсоток. У цілому податкові пільги листопада 1924 р. зрушили з місця відповідну політику, але не повернули кустарно-ремісничу промисловість до промислового кооперування. Про це йшла мова на XIV конференції РКП(б) в квітні 1925 р., яка поставила завдання створити перспективу заміни скупника в кустарно-ремісничому виробництві. На конференції розроблялись конкретні засоби для реалізації зазначених завдань у правових, фінансових, економічних та організаційних напрямках.

Отже, у 1924 р. закінчився перший етап нової економічної політики стосовно дрібних товаровиробників кустарно-ремісничого виробництва. Встановлення в 1921 р. так званого приватногосподарського виробництва та "сприяння" його розвитку з боку РКП(б) виявило в 1921-1923 рр. всі суперечності, які виникли під час затвердження рішення X з'їзду РКП(б) – повернути політику "побудови комунізму воєнними засобами" в протилежний бік. Ці суперечності були закладені у фундамент непу і виявили себе у всій законотворчій діяльності керівництва більшовицької партії, особливо щодо дрібних товаровиробників, зокрема, в кустарно-ремісничому виробництві. В.Ленін,

характеризуючи цей період історії країни, підкреслив, що громадянська війна з останнім буржуазним класом переноситься на поле економічних баталій. Саме тут мало бути вирішене питання “хто – кого”

Дрібні виробники в країні після X з'їзду РКП(б) ослабили свої дії, зробивши висновок, що вони вже досягли мети за допомогою селянських повстань. Але підступність більшовиків у тому й полягала, щоб не дати дрібній буржуазії оволодіти економічним становищем в країні. З 1922 р. почався пошук засобів протидії новій економічній політиці, створення засобів для підкорення протидіючої економічної сили в країні – дрібних виробників, скасування можливості вибуху нового Кронштадту в разі повернення влади в бік відродження політики “воєнного комунізму”

Всі зазначені цілі були закладені в 1922 р. у таких напрямках, як податкова політика та кооперування дрібних виробників. На практиці більшовики наскоком хотіли вирішити ці питання, ввели великий тиск податкової політики й прагнули об'єднати всіх дрібних виробників у виробничі артілі, перетворюючи кустарів та ремісників у найманих робітників.

Ця перша спроба частково відновити “воєнний комунізм” економічними засобами – тиском податкової політики – вже з 1923 р. закінчилась повним провалом. В країні миттєво утвердився приватногосподарський спосіб виробництва лише на основі дозволеного владою приватного виробництва. Дрібний товаровиробник повз податкову систему нагромаджував свою власність як економічну силу для наступного етапу економічної боротьби.

Наступний етап нової економічної політики щодо дрібного виробника кустарно-ремісничого виробництва й промислової кооперації України розпочався з відходу більшовиків від тиску податкової політики, з виходом у світ постанови від 21 листопада 1924 р. Промислового кооперування кустарів та ремісників в Україні за її допомогою досягнуто не було, але відновлення процесу їх об'єднання у промислову кооперацію на

мінімальних засадах розпочалося²⁵ Дрібні товаровиробники, не розуміючи в цілому процес радянського кооперування (пролетаризацію), все ж ворухнулись в його бік. Партія більшовиків усвідомила, що вірно обрані засоби (пільги у податках) сприятимуть справі реалізації задумів по кооперуванню, якщо вони будуть відчутніші. Більшовики на цей раз виявили обачливість та терпіння в досягненні своєї мети, що мало важливе значення на цьому етапі.

В той час політиці впливу на дрібне виробництво більшовики приділяли найголовнішу увагу. В квітні 1925 р. XIV конференція РКП(б) розглянула це питання, але не сам розвиток виробництва дрібних виробників та їх стан в країні. Більшовиків цікавило, якими засобами і в перспективі яку потрібно створити економічну зацікавленість, щоб у кустарно-ремісничому виробництві замінити роль скупника (який ставав частиною механізму кустарної промисловості та промислової кооперації).

Для створення цієї економічної зацікавленості на конференції розроблювалися конкретні засоби, що могли б вплинути на кустарів та ремісників як доказ турботи про їх стан. У цьому плані було розглянуто правові, фінансові, економічні та організаційні питання. Особлива увага приверталася до господарських проблем, які вийшли на перше місце у зв'язку з ухваленням рішення про бажаність якнайшвидшої заміни приватника-скупника у дрібному товаровиробництві. Для виконання цього завдання відомчим установам потрібно було налагодити процес забезпечення кустарної промисловості сировиною, матеріалами, устаткуванням, фінансами та кредитами, збутом готової продукції.

Але питання, які обговорювались на конференції, так і залишились на папері. Ніякої реальної роботи по виконанню поставлених завдань державні установи не проводили. Доказом цього є звіт РНК за 1928 р.²⁶ Єдине, про що мріяли більшовики, підписавши капітуляцію з дрібним виробником на X з'їзді РКП(б), це якнайшвидше придушити його – останню економічну силу в країні, здатну протидіяти диктатурі. Тому рішення XIV партконференції слід вважати черговим кроком

лицемірної політики партійного керівництва, яке робило заяви по сприянню розвитку дрібних виробників задля агітації і пропаганди на сторінках газет, які колективно штудіювалися на всіх підприємствах.

Це був один із засобів, за допомогою якого пропаганда вкладала у свідомість людей бажані ідеї для створення суспільної думки. Вона в той період була особливо важливою, оскільки більшовики готувалися до великого промислового кооперування кустарів та ремісників на добровільних засадах. Для цього в травні 1925 р. виходить історична постанова РНК СРСР "Про податкові пільги кустарям та ремісникам" Вони надавалися усім кустарям та ремісникам, навіть тим, які в своїх майстернях використовували обмежену найману працю та мали грошовий обіг в майстерні більше 20 тис. крб. на рік (ці майстерні не повинні були являти собою дрібнотоварну фабрику). Постанова надавала пільги не тільки членам кооперативів, але й усій розпорошеній масі кустарів та ремісників, яка у декілька разів збільшилася в результаті податкового тиску 1922-1923 рр. Як наслідок в 1925 р. в Україні було зареєстровано в промкооперації більше як 70.000 кустарів та ремісників, що працювали в майстернях, промислах, кооперативах, та близько 200 тис. кустарів та ремісників-одинаків²⁷

Таким чином, влада провела найголовнішу акцію по обліку дрібнотоварного населення. Більшовики у 1925 р. досягли своєї мети, яку давно виношували. Дрібнобуржуазну масу, яка не підлягала довгий час контролю та обліку, нарешті було зареєстровано державними установами влади. Диктатура одержала серйозну перемогу. Дрібний кустар й ремісник піддався агітації та пропаганді, розраховуючи на більші прибутки з виробництва, які йому обіцяли більшовики.

Отже, в 1925 р. було визначено й оцінено потенціал кустарно-ремісничого виробництва України. Надалі, виходячи з висновку про переважаючий приватногосподарський тип в кустарній промисловості та промкооперації, планувалося поступове перетворення кустаря і ремісника в робітника

останньої, а приватних майстерень – у централізовані промислові кооперативи, а надалі – у виробничі артїлі. Й це було дуже важливо для РКП(б) на шляху до соціалізму, бо, за словами Леніна, “простий зріст кооперації дорівнює соціалізму”²⁸

З доповідних записок ВЦВК від 10 липня 1925 р., відомо, що Українському акціонерному товариству “Кустекспорт” у Харкові надавалися фактичні права господарського центру при формальному існування до 26 грудня 1926 р. організаційного відділу промкооперації України при “Сільському господарі”²⁹

Суперечності у законодавстві на початку 20-х років, зтяжне створення та перетворення центрів промкооперування, податкова політика з її тиском та пільгами – абсолютно все було використано приватником-скупником, який вміло маніпулював у кустарно-ремісничому виробництві і все обертав на свою користь. ІХ з’їзд КП(б)У відзначав, що “промислове кооперування пішло скоріше по дорозі збільшення кількості приватників-скупників, які захоплювали все більшу кількість кустарів і ремісників у своє коло виробництва, ніж по дорозі їх кооперування до промислових кооперативів, до союзних організацій Кустекспорту”³⁰

Серед низових виробничих організацій в Україні скупник мав перевагу. Він розгорнув свою діяльність серед кустарів та ремісників і монополююно проводив підприємницьку діяльність, будучи перепорою на шляху дрібних виробників, які хотіли вирватись до кооперативів й мати пільги, щоб розширити своє виробництво, заснувати власну майстерню, розбагатіти. Саме цей психологічний момент – вирватись з найманого стану за рахунок державних пільг і стати власником-підприємцем – було використано більшовиками у їх тактиці щодо кустарів та ремісників зі збіднілих прошарків. Для цього допоміжним фактором, який міг бути реалізований на добровільних засадах, щоб пробити перепону скупника, стала напрацьована тактика “надання позик” робітникам дрібного виробництва, щоб охопити їх за допомогою посулів “доброї влади”, яка “підкується про долю бідніших прошарків” Таким чином легше

було створити новий тип кріпацтва – промкооперацію, в подальшому — виробничу артіль, а потім — державну фабрику. Така доля чекала багатотисячну масу кустарів та ремісників, в першу чергу збіднілих прошарків, як і дрібних виробників в сільському господарстві.

Підтвердження “підкування” про долю кустарно-ремісничого виробництва знаходимо у діяльності виконавчих народногосподарських державних установ, які майже не підтримали ухвалені в 1925 р. постанови про розвиток кустарної промисловості й промкооперації. Фактично цими органами кустарям було надано лише частину обіцяної допомоги. ВРНГ УРСР не створив навіть програм по плановому постачанню сировини та напівфабрикатів промисловим кооперативам “вищого” виробничого ступеня, тобто вже майже державним майстерням.

Багато обіцяних програм не втілювалося в життя, бо більшовики не мали для цього твердого наміру. Але навіть при тих законодавчих протиріччях, неправовому стані, й лише частковій допомозі з боку державних установ у кредитуванні та фінансуванні кустарі та ремісники, працюючи з 1925 р. з розширеними пільгами, спромоглися ще у не відродженій від розрухи країні досягти величезних успіхів. Наприклад, на IX з’їзді КП(б)У йшла мова про те, що приватний капітал за період 1924-1925 рр. мав тенденцію до подальшого зростання³¹ Навіть обмежено введене в систему диктатури приватне господарство довело свою життєздатність у природних для нього умовах. За дуже малий час воно заповнило своєю продукцією ринок і дало можливість залучити до кустарно-ремісничого виробництва безробітних.

Задоволення ринку, насичення його товарами, щоб мати стабільну політичну ситуацію; облік розпорошеної частини кустарної промисловості та контроль за нею; знешкодження скупника; втягування якими завгодно засобами дрібних виробників до промислової кооперації – ось які цілі цікавили партію більшовиків на чолі з Леніним у подальшому процесі

одержавлення кустарної промисловості й пролетаризації кустарів та ремісників.

Успіхи приватногосподарського дрібного виробництва в кустарній промисловості не стиковувались із стратегічними планами більшовицької партії щодо пролетаризації приватників. Крім того, набуття ними економічної самостійності, хоч і під контролем більшовиків, зовсім не подобалось останнім, що визначилось на XIV з'їзді ВКП(б) (18-31 грудня 1925 р.). Обговоривши це питання з усіх боків, партія поставила завдання: "...забезпечення перемоги соціалістичних господарських форм над приватниками через зріст соціалістичної держпромисловості та втягнення під її керівництво та за допомогою кооперації все більші маси в русло соціалістичного будівництва"³²

Ця директива в період бурхливого розвитку приватного господарства в межах нової економічної політики, який було забезпечено за допомогою сприятливого пільгового оподаткування, протидіяла подальшому розвитку дрібного виробництва.

Зафіксована спрямованість приватного капіталу до абсолютної переваги в період останніх двох років непу злякала радянський уряд. Цей капітал загрожував і політично зміцнитись у боротьбі проти диктатури пролетаріату. В документах того часу відзначались "абсолютний зріст приватного капіталу, в особливості приватного торгового капіталу, зріст куркульських господарств на селі, зріст нової буржуазії у містах, націленої господарчо зімкнутися з торгово-капіталістичними і куркульськими господарствами в їх боротьбі за підкорення основної маси середняцьких господарств"³³

В 1925 р. підкреслювалося, що приватний капітал, що зростає, в майбутньому загрожує проковтнути соціалістичний сектор. У грудні того ж року партія більшовиків сконцентрувала увагу на економічному вирівнюванні цього крену й намагалася зупинити його зростання.

На XIV з'їзді ВКП(б) остаточно було ухвалено рішення: "Забезпечити перемогу соціалістичних форм над

приватногосподарськими”, за допомогою економічних засобів одержати перевагу над останнім³⁴

Але зростання приватного капіталу, який одержав можливість розвитку на дуже невеликий сприятливий період непу, неможливо було зупинити лише економічними заходами, оскільки було встановлено майже нормальні умови для роботи економічного механізму в країні. Ці умови склалися з припинення націоналізації та реквізицій, звільнення дрібного виробника з-під тиску оподаткування; встановлення, хоч і мінімального, законодавства; саморегулювання економічних процесів за умов ринку.

Дрібний товаровиробник за дуже короткий строк почав одержувати економічну перевагу. Це мало наглядний прояв у життєвих процесах, коли пролетарі перестали відчувати себе в країні переможцями "соціалістичної" революції. Цей процес так швидко посилювався, що влада на місцях вже не могла стримувати бурхливі настрої приватників. В країні назривала революційна ситуація. Під загрозою опинилась вся система диктатури. В зв'язку з цим партія більшовиків на чолі зі Сталіним приймає радикальне рішення: встановлення політичної диктатури в економіці країни.

Вжиті заходи більшовиків у народному господарстві дають основу для висновку, що "економічні" заходи в системі диктатури в 20-х рр. були недієздатними та безпідставними як штучні. Режим диктатури не мав альтернативних методів організації народного господарства, які він би зміг протиставити природним економічним законам розвитку. Тому більшовики ввели в економіку єдино можливі директивні політичні заходи, а точніше, знову повернулися до методів "воєнного комунізму"

Так у 1926 р. було дано відповідь на запитання Леніна "хто – кого" Змагання між приватногосподарською та соціалістичною формою в економіці було програно на користь "абсолютного зросту приватного капіталу", й тому більшовики намагались взяти реванш політичними заходами.

Нова економічна політика була полігоном для змагання двох форм господарювання в 20-ті рр. Більшовики, базуючись

на марксистській ідеології, боролись за перемогу соціалістичних форм розвитку, протиставляючи їх здоровому глузду.

Коли в грудні 1925 р. на XIV з'їзді РКП(б) було запропоновано економічні засоби по вирівнюванню перекосу щодо зростання приватного капіталу і створенню переваги для соціалістичного сектора в народному господарстві, через три місяці цю спробу було відкинуто як зайву. Вона не витримала реально діючих законів у виробництві. Спроби введення економічних заходів у соціалістичному секторі виробництва були назавжди поховані. На зміну цим спробам, починаючи з квітневого (1926 р.) пленуму ЦК ВКП(б), прийшов політичний курс на знищення приватного господарства під гаслом "витіснення капіталістичних елементів"³⁵

З 1926 р. нова економічна політика починає помалу згортатися, приватногосподарські механізми допрацьовують свої ресурси. Поступово їм на зміну приходять політичний диктат в усіх своїх проявах. Кроком політичного тиску у дрібнотоварній економіці стає питання про збільшення припливу грошових надходжень від населення, яке розглядалось на пленумі. Це визначило та окреслило подальший курс партії щодо пошуку коштів на індустріалізацію країни.

При обговоренні цього питання на пленумі було сказано, що промисловість повністю використала успадкований капітал дореволюційної епохи і надалі затримується у своєму розвитку, у перебудові підприємств, що, в свою чергу, залежить від розміру тих нагромаджень, які потрібно вкласти в її розширення. На пленумі також підкреслювалося, що використані абсолютно всі кошти, одержані за рахунок: експропріації так званих невиборчих класів (буржуазії та дворянства); анулювання боргів, зроблених царським та тимчасовим урядами; монопольного зосередження усіх прибутків від промисловості, державної торгівлі (внутрішньої та зовнішньої); прибутків з кредитної та податкової системи³⁶

Використання за дуже короткий строк усіх капіталів свідчить про нераціональні витрати вищезгаданих коштів. Це можливо пояснити тільки наслідком повного ігнорування у

великій промисловості економічного саморегулювання приватногосподарського механізму. Тому великі кошти було швидко вичерпані. Однак вони не дали можливості забезпечити необхідний темп розвитку індустріалізації.

Оскільки пленум відкинув усі можливі економічні засоби впливу на становище промисловості і політика партії перейшла до тиску в господарській сфері, то для виконання завдання – знайти кошти для індустріалізації – постала єдина можливість їх забезпечення: податки. Було визнано, що досягнення цієї мети можливо “тільки у тому випадку, якщо партія зможе забезпечити, з одного боку, здійснення в усій країні суворого режиму економії та бережливості та нещадної боротьби з усіма надлишковими непродуктивними витратами, а з іншого боку – збільшення притоку коштів від населення в цілях використання цих нагромаджень для подальшого розвитку продуктивних сил країни і перш за все індустріалізації.

Більшовики на пленумі зробили висновок, що тільки умови суворого режиму давали їм можливість рухатись поступово уперед до наміченої цілі. Партія прийняла рішення про рішучі силові заходи в справі реалізації поставлених завдань, бо інших заходів вже не було в арсеналі. Від економічних механізмів більшовики на цьому пленумі відмовлялися. Альтернативу самодостатнім економічним механізмам було знайдено у “рішучих силових заходах”, які в розумінні партії влади змогли б змусити всіх трудівників країни до продуктивної праці. Для цього в подальшому планувалося вироблення методів праці за законодавчим трудовим так званим уставом, що звався у простолюдді праця на потреби країни “з під палиці”

На пленумі були вироблені напрями впровадження режиму бережливої економіки, продуктивної праці у сфері виробництва та “добровільних” виплат коштів населення на індустріалізацію.

Таким чином, перед XV з’їздом ВКП(б) поєднались завдання — вилучити у населення допоміжні кошти на індустріалізацію, що поставив пленум партії і створити в економіці переваги соціалістичному сектору виробництва над приватногосподарським, вироблене на XIV з’їзді РКП(б). Ці два

напрямки стали фундаментом курсу політики більшовицької партії у рішеннях XV з'їзду ВКП(б), що були сформульовані як беззаперечні накази: “знищення приватної власності на основні засоби виробництва для збереження темпу розвитку народного господарства, використання збережень населення через залучення їх до кооперації. Подальший розвиток промисловості залежатиме від тих допоміжних коштів, котрі будуть спрямовані в промислове виробництво”

Новий курс влади вимагав швидких дій для термінового збору у населення грошових коштів та ліквідації “капіталістичних елементів” Дрібний виробник кустарно-ремісничої промисловості повністю підпадав під колесо цих швидких дій партії, бо представляв і кошти і “капіталістичні елементи”. Він перший був апробований законодавством 1927 р. про кооперування системи кустарно-ремісничого виробництва.

VI. “Великий перелом” у кустарній промисловості.

Наприкінці ХХ ст. визначилася тенденція до «великого перелому» в Росії. Вона полягала у тому, що абсолютний розвиток приватного сектора перевищував розвиток державного. Превалювання першого й тиск інтересів приватників у народному господарстві загрожував підім'яти під себе державні інтереси. Ця тенденція позначилась як у Росії так, і в усіх країнах СНД, у тому числі й в Україні. Розвиток цієї тенденції може призвести до завуальованої диктатури олігархів з маріонетковим урядом. У Росії спробу такого правління можна було побачити на прикладі «дбайливого» оточення президента Єльцина та олігархів за його спиною. За недовгий час останні побудували свої капітали за рахунок розпродажу надр держави й пограбування народу. Слабке централізоване державне управління в Росії завжди призводило до роздробленості країни, формування утворень з місцевими царками-губернаторами, до нищівного розграбування держави і народу, економічного

завоювання її Заходом за рахунок підступництва та продажництва урядових чиновників. На захист від такої подальшої перспективи «розвитку» Росії встали силові державні структури. Довго підбирався той, хто стане альтернативою Єльцину: Примаков, Степашин, Путін.

Єльцин відрікся від влади на користь В.Путіна. З 26 березня 2000 р. в дію вступила політика «великого перелому». Путін задовго до виборів президента проголосив політику «диктатури закону» як перспективу розвитку країни. Його рейтинг від цього піднявся, й Росія погодилася на таке правління. Вже через сторіччя історія повертає на своє не пройдене коло.

Безумовно проводити аналогії в історії – не дуже вдячна справа. Але, якщо все ж спробувати це зробити, то в очі кидається близькість реалій російського й українського сьогодення та тих, що мали місце в Росії радянській (а точніше в СРСР) в середині 20-х рр. Мається на увазі співіснування державного і приватного сектору. І тоді, як і сьогодні, правлячі кола країни взяли до політики “великого перелому” Але суть цієї політики була іншою, бо іншою була сама історична ситуація і характер політичних режимів. Спробуємо більш докладно розглянути сутність цього першого “перелому”, кінця 20-х рр., причини, які підштовхнули більшовиків до його проведення.

Могутня державна машина після XIV з'їзду ВКП(б) (грудень 1925 р.) переключилась на пропаганду політики індустріалізації. Підготовлялася основа для остаточного затвердження диктатури в народному господарстві. Партія обіцяла в недалекому майбутньому, не більше ніж через п'ять років, побудову економічного фундаменту соціалізму. Виконання цього завдання повинно було забезпечити зростання народного добробуту. В такий спосіб партія забезпечила підтримку соціально активними верствами суспільства політики індустріалізації¹

Назва “великий перелом” закріпилася в історії за сталінською політикою, яка мала на меті вжити активний наступ на дрібного власника в країні, перш за все у особі селянина.

Напередодні XIV з'їзду ВКП(б) зійшлися погляди різних політичних угруповань у партії на перспективи дальшого розвитку “соціалістичної революції” Це дуже добре ілюструється доповідями на квітневому (1926 р.) пленумі. На ньому три доби розбиралось селянське питання, як основоположне для напрацювання рішень про дальший курс партії. Один з головних поглядів на цю проблему представляв Сталін. Він, зокрема, зазначив: “Чи ми розглядаємо нашу країну як базу пролетарської революції, маємо, як говорив Ленін, усі данні для побудови повного соціалістичного суспільства – і тоді ми можемо і повинні будувати таке суспільство, розраховуючи на повну перемогу над капіталістичними елементами нашого народного господарства; або ми базою революції не вважаємо нашу країну, даних для побудови соціалізму не маємо, побудувати соціалістичне суспільство не можемо, і тоді, у разі відтяжки перемоги соціалізму в інших країнах, повинні миритися з тим, що капіталістичні елементи нашого народного господарства візьмуть верх, Радянська влада розкладеться, партія переродиться.”² На згубний вплив непу висловлював свою точку зору й Г.Зінов'єв³

Л. Троцький запропонував своє трактування проблеми “побудови “соціалізму в окремо взятій країні” Він вбачав вихід у перемозі продуктивних сил соціалізму в СРСР, в широкомасштабному оновленні основного капіталу та зростанні національної промисловості. Політика економічного ізоляціонізму, спроби в короткий термін забезпечити технічну незалежність країни, за його думкою викличуть затримку господарського розвитку, його темпів. Причому, уповільнення темпів зростання економіки для розвитку Радянського Союзу небезпечніше, ніж ввезення іноземних машин, й інших товарів. У політичній дискусії про дальший розвиток країни Л.Троцький вказував на політичний камуфляж Сталіна, який спрощено бачив можливість побудови соціалізму, за умови гарантованості від зовнішньої інтервенції, а також на помилку Г.Зінов'єва, який вважав, що побудову соціалізму у СРСР можна здійснити лише за допомогою світової революції.

Російський історик С.Цакунов зауважує з приводу суперечностей, які виникли під час політичної дискусії у політбюро ЦК, що в партії знайшли відбиття настрої в країні. Серед них — тенденція великої кількості населення, його головного бажання продовжити розбудову нової економічної політики. Зафіксоване було також переважне прагнення народних мас у 1925 р. до відпочинку від постійних тягот, до бажання займатися відбудовою народного господарства в СРСР. С.В.Цакунов зазначає, що люди втомилися від стану боротьби з внутрішніми і зовнішніми ворогами, коли їх доля перебувала у залежності від малозрозумілої для них світової революції.

Такі настрої в Радянському Союзі впливали на зміну внутріполітичного курсу партії. Це відбилося в авторитарній політиці Сталіна, спрямованій на згортання нової економічної політики і встановлення курсу на «знищення всіх капіталістичних елементів», тобто на колективізацію дрібних приватників, та на державну хлібозаготівлю. В. Чубар на IX з'їзді КП(б)У одразу підхопив: «...треба шукати кошти у зростаючому сільському господарстві»⁴ Створення основного капіталу за рахунок експорту продукції СРСР було головним завданням для розбудови національної промисловості, конкретною програмою Сталіна. З того часу збільшення обсягу експорту хліба було важливим шляхом для отримання коштів на індустріалізацію й побудову «соціалізму в одній країні». Держава вдалася до спроби вивозити найголовнішу експортну продукцію для збільшення коштів, що поступали у казну, а для цього їй потрібно було провести соціалістичний переустрій села, «перебудувати» дрібних приватників в СРСР, створити з них найманих працівників, щоб націоналізувати в кінцевому результаті приватну власність останніх. Тільки в такому випадку в руках держави зосереджувалися всі запаси зерна, які можна було вивозити і при цьому гроші, одержані від його експорту, не йшли в кишеню тих, хто його виростив, а осідали у державній казні. А гроші ці були досить великі, про що свідчать такі цифри. На засіданні політбюро ЦК 16 січня 1932 р. було оголошено підсумки експортних надходжень у країну: по хлібу

– 167.9 млн. крб., з нафти – 85.9 млн. крб., з продажу лісу – 98.7 млн. крб.⁵ Свідчення статистичних даних вже 30-х рр. подають нам картину, за що боролась радянська влада на початку “великого перелому” Могутній потенціал експортних можливостей був безумовно потрібен для індустріалізації країни, і тому державна політика — «великий перелом» — і вступила в дію, коли гроші стали гостро потрібні.

Вперше сам термін «великий перелом» вже як підсумок політики, був застосований на пленумі ЦК ВКП(б) 10-17 листопада 1929 р., де в доповіді про контрольні цифри народного господарства зазначалося, що план першого року п’ятирічки виконано з перевищенням завдань усього п’ятирічного плану у ряді найважливіших галузей народного господарства. Це констатовалося також у постанові РНК СРСР від 1 грудня 1929 р. “Про контрольні цифри народного господарства” на 1929-1930 рік.” На базі виробничих показників, про які зазначалося на пленумі в листопаді того ж року, радянська влада підійшла до того, що становило основу “великого перелому” – до соціалістичного переустрою села. У постанові підкреслювалося: “На основі розгортання виробничої змички, масової контрактації і т.д. зростає виробниче кооперування селянських господарств, що все більше переходить на вищу ступінь і переростає в колгоспний рух”⁶

Для такої перебудови села, бажаність якої констатував пленум, уже був накопичений досвід відповідного переустрою кустарно-ремісничої промисловості – кооперування її дрібних виробників. Керівні установи цієї галузі провели його на базі пільгового оподаткування 1925 р., втягуючи під контроль радянської держави індивідуалів – представників дрібного кустарно-ремісничого виробництва за допомогою такої ж самої необхідної, як і для сільського господарства, контрактації: державного кредитування, постачання сировиною за державними (більш дешевими) розцінками, збутом продукції, орендою, наданням механічних двигунів з великих заводів та фабрик, тощо. Держава спочатку підвела кустарів і ремісників у 1927-1928 рр. до загального кооперування, готуючи майбутню

соціалістичну перебудову всього дрібного виробництва. А згодом вона звела нанівець всі інші форми кооперування, залишивши тільки виробниче.

Так званий “великий перелом” — шлях дрібних виробників до соціалістичного переустрою — розпочався для кустарів та ремісників ще в 1927 р. Але проводився він спочатку під декларативним гаслом “планомірне сприяння розвитку кустарно-ремісничого виробництва на кооперативних засадах” Техніка “соціалістичного” переустрою була загальною для всіх дрібних приватників. Вперше таке гасло з’явилося у постанові РНК СРСР від 3 травня 1927 р. “Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію”⁷ У наступному документі було роз’яснено й визначено порядок діяльності цих кооперативних засад (положенням ЦВК та РНК СРСР “Про промислову кооперацію” від 11 травня 1927 р.)⁸ У постанові Раднаркому СРСР від 3 травня 1928 р. “Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію”⁹ більшовики в самій назві вже об’єднували ще приватногосподарську кустарно-ремісничу промисловість з виробничою промкооперацією, яку вони вважали одержавленою. Це ненав’язливе, на перший погляд, поєднання виглядало як немовби вже існуюче. В одній назві пропонувалася постанова для “розвитку” всього дрібного кустарно-ремісничого виробництва — як ще приватного, так й вже одержавленого промислово-кооперативного. Для радянської влади це поєднання було бажаним для подальшого “розвитку” цього виробництва в єдину державну промисловість. У постанові вже чітко відображено цей шлях — через одержавлення дрібних виробників за договірними (контраковими) з владою відносинами: “Розширити практику централізованого постачання на основі генеральних договорів між постачальними органами й республіканськими центрами промислової кооперації, а також провести роботу по збуту продукції на основі генеральних договорів. Передбачити заходи допомоги та посилення боротьби з приватним капіталом”¹⁰

Планове постачання сировиною промкооперації України
в 1926/27 — 1927/28 гг.¹¹

Гол.види сировини	Одиниці обчислення	1926/27			1927/28			1927/28 1926/27 - Відношення планового постачання
		План замов промкооперації	Отримано в план. порядку	% задоволення	План.замовлен. промкооперації	Одержано в план порядку	% задоволення	
Метал	тон.	39 946	15 052	38	41 531	23 130	56	153
Прядиво	"-	1 260	800	63	2 168	1 377	64	173
Пенька	"-	1 600	820	51	2 515	1 639	65	200
Шкіра	тис. крб	3 175	1 090	34	17 683	12 900	73	119
Вовна мануфактурна	тис. крб	5700	17967	35	9426	9426	100	
Махор. сировина	тис. крб	—	—	—	200	100	70	—

В таблиці ми спостерігаємо суттєве збільшення постачання сировини різними постачальними органами. Такі порівняльні дані планового постачання сировини характерні до і після виходу головного закону про кооперативне спрямування всієї приватногосподарської системи кустарно-ремісничої промисловості.

У 1927/28 р. державне постачання сировини у кустарно-ремісничому виробництві України зіграло вирішальну роль. Вступаючи в договірні відносини з плановими органами радянської влади для одержання сировини за державними розцінками, дрібні власники таким чином підключалися до державної планової системи виробництва в країні, втрачаючи свою самостійність. Договірна державна політика “постачання сировини” стає у 1927/28 році початком “великого перелому” в кустарно-ремісничому виробництві.

Мережа кустарно-промислової кооперації в 1927-1928 рр.
за промислами

Роки	Види промкооперації	Обробка дерева	Обробка металу	Обробка волокна	Обробка шкіри	Обробка мінералів	Інші види обробки
		Кількість членів	Кількість членів	Кількість членів	Кількість членів	Кількість членів	Кількість членів
1.10.27	Виробнича артіль	4104	3234	4816	605	2930	6817
	Складо- сировинне т-во	1340	401	286	—	1889	—
	Кредит. т-ва	5192	6855	630	1050	20471	5613
	Трудові артілі	1420	—	—			1340
	Всього	12776	10490	5732	1655	25290	24486
1.10.28	Виробнича артіль	5685	3990	6550	660	3245	4870
	Складо- сировинне т-во	2670	715	530	1140	2520	2355
	Кредит. т-ва	7130	7685	705		21475	20365
	Трудові артілі	173					
	Всього	17220	12390	7785	1700	27230	27590

Розпорядження від 3 травня 1927 р. про цілеспрямоване кооперування для кустарів і ремісників означило крах їх мрій про індивідуальне приватне виробництво. Вже з цього моменту можна говорити про початок “великого перелому” для кустарної промисловості. Для кустарів та ремісників він розпочався на два роки раніше, ніж для селян-одноосібників. Кустарно-ремісничка промисловість одразу за постановою 1927 р. одержала механічні двигуни заводів та фабрик майже безкоштовно через всі види контрактацій, на які вони пішли, спокусившись

“Великий перелом” у кустарно-ремісничій промисловості було визначено заздалегідь і якнайкраще забезпечено усіма засобами Радянської влади, починаючи з того моменту в грудні

1925 р., коли було помічено абсолютне зростання приватногосподарського сектора порівняно з соціалістичним, державним. Інтереси держави починали сильно розходитися з інтересами дрібних приватників у країні. З того часу розпочав свій відлік заведений більшовиками механізм “вирівнювання крену цього абсолютного зростання” Оскільки матеріальна база соціалістичного сектора перебувала тільки в стадії створення, були задіяні не важелі економічного характеру, а кроки політичного тиску. Доти, поки приватники добровільно, через оподаткування, не віддаватимуть гроші на потреби держави, а залишатимуть їх у власному розпорядженні, держава проводитиме жорстку політику стосовно їх.

В кустарно-ремісничій промисловості, де проводився експеримент на меншій частині дрібних приватників, підготовчими актами для цього були рішення пленуму ЦК ВКП(б), який відбувся 6-9 квітня 1926 р. Саме на ньому партія більшовиків остаточно визначила політичний курс на знищення приватногосподарського сектору під гаслом “витіснення капіталістичних елементів”¹² Це остаточно засвідчило припинення розвитку цього сектору, який заохочувався ще декілька місяців тому у рішенні про пільгове оподаткування в кустарно-ремісничій промисловості. На пленумі у розділі “Про господарське положення і господарську політику” (у доповіді О.Рикова) вперше так відверто, без побоювань негативних наслідків, було проголошено політику грошової експансії як курсу країни для поточних потреб “соціалістичної індустріалізації” Це й визначило терміновість політичного курсу до пошуку припливу коштів на останню.

Безоглядна агітація за винищення “капіталістичних елементів” та пошук у населення грошей на індустріалізацію свідчили про завершення розвитку народного господарства в умовах нової економічної політики. Її коротке існування зумовлювалось необхідністю обов’язкового й термінового одержання прибутків з результатів непу. Через добровільність оподаткування до державної казни не потрапили великі кошти, що були одержані дрібними приватниками внаслідок існування

тіньової економіки за час функціонування приватного господарства. Тільки за 1921-1922 рр., згідно з даними ВРНГ СРСР, було загублено для державної казни від незаконної діяльності нової буржуазії 150-200 млн. крб. золотом¹³. Більшовики розуміли, що неспроможні їх одержати з державних заводів та фабрик з суб'єктивних та об'єктивних причин, тобто "соціалістичним" шляхом, без допомоги приватного сектора. Термін вилучення здобутків тіньової економіки було прискорено.

Вже згадувалось, що існувало велике небажання рядових більшовиків до розширення приватного підприємництва як основи існування непу. Воно було навіть сильніше, ніж бажання одержати прибуток від нього. Посилення приватного сектору загрожувало політичній владі більшовиків. Приватне господарство за часи нової економічної політики не спромоглося піднятися до добровільної сплати значної частини свого прибутку в державний бюджет через оподаткування. Воно ще вперто стояло на позиції урвати все, що можна, не залежно від потреб держави, в якій вони живуть. Маніпулюючи недосконалими законами радянської держави, приватники розвинули вигідну для себе тіньову економіку, де одержували прибуток, не ділючись ним з державою. Наприклад, у кустарно-ремісничій промисловості працювали підпільні фабрики й кооперативи, які приносили прибуток виключно власникам приватного капіталу. Надомне або хатне виробництво кустарно-ремісничих предметів було поголовним явищем, особливо в сільській місцевості. Розповсюдженість цього явища, яке виходило з-під контролю держави, прискорило рішення про його ліквідацію.

Мрії більшовиків про спроможність економічного протистояння соціалістичного сектора приватному і, таким чином, про використання його в народному господарстві для індустріальної розбудови країни не збулися, бо були утопічними. Приватники не хотіли ділитися з державою своїми коштами. Їм було байдуже до будівництва індустрії, а механізмів цивілізованого вилучення достатнього для держави

проценту з їх доходів більшовики створити не спромоглися. Тому в хід пішли силові методи впливу на кустаря і ремісника.

Соціалістичний сектор будівництва, який було щойно розпочато у 1925-1926 рр., не витримував конкуренції з приватногосподарським. Соціалістичний сектор зовсім не мав коріння в суспільстві, тим більше у реальній економіці народного господарства. Країна, в якому переважали дрібні виробники-індивідуали не підтримала незрозумілий їй курс на соціальне рівноправ'я. Змагання “хто — кого” визначене Леніним, що буде проходити на економічній платформі, було повністю виграно приватним господарюванням, яке превалювало в психології населення країни й відповідало рівню культурного розвитку дрібного виробника.

Більшовики потребували від останнього неможливого – віддати його “особисту” власність на розвиток держави та усвідомити колективне хазяйнування як власне. Тобто малася на увазі щоденна виснажлива праця задля великого майбутнього. Такі химери були не для дрібного виробника, що твердо стояв на життєвих тогочасних реаліях. Соціально-економічна природа приватника завжди базувалась на трьох головних приземлених підпорках: завзяття до нагромодження заради його самого, поки для цього є нагода, аж до фізичного виснаження, що вже не дає змоги продовжувати працю; ставлення до конкурента – як до найголовнішого ворога; і третя — закоренілий індивідуалізм, небажання ділитися власним та втручатись у будь-які справи, бо для дрібного приватника головне - це можливість працювати на себе, поки конкурент не може цього робити з якихось причин. Він завжди працює за принципом: "Моя хата з краю – нічого не знаю"

Маючи таке психологічне ставлення до оточення, дрібний приватник автоматично відкидав будь-який романтизм, орієнтуючись тільки на те, чого можна реально було, і зараз же досягти. Притягування такого власника, ще й на добровільних засадах до колективної праці було неможливим. Тим більше, не могло бути змагання в економіці за принципом “хто – кого” між умілими і досвідченими у своєму фаху приватними

виробниками. Вони у попередні роки довели своє господарське вміння, з одного боку, і найбільшій кількості безграмотними прошарками, які тільки-но прийшли до соціалістичного сектора. Це нове поповнення робітничого класу не було вагомою підпорою для нього, бо вони очікували покращання свого економічного становища лише за рахунок радянської влади, яка надавала допомогу і підготовувала тих, хто прийшов до неї, а не в результаті збільшення продуктивності праці. Певна кількість з тих хто становив соціалістичний сектор економіки, у тому числі у виробничих артілях промкооперації, мали не кращі виробничі показники у недалекому минулому, коли не дуже добре працювали на себе до революції з об'єктивних і суб'єктивних причин. Тому їх колективна праця на заводах, у комунах, колгоспах, в артілях не була кращою за якістю та кількістю у порівнянні з приватним сектором.

Підвищення продуктивності праці завжди турбувало владу на державних усуспільнених підприємствах. Надалі видавалися спеціальні постанови по її вдосконаленню. Різні підходи у ставленні до праці в обох секторах були на тому рівні поки що незіставленими для змагання.

Як вказував В.Ленін, соціалістичному секторові ще багато треба вчитися культурі виробництва. Тому авторитетно кинуте їм гасло “хто-кого” було підхоплене XIV з'їздом ВКП(б), на якому було підкреслено, що треба не просто створити, а “забезпечити перемогу соціалістичних форм над приватногосподарськими”¹⁴ Впевненість у правоті ленінських слів підштовхнула партію до економічного наступу. Для цього на з'їзді було вперше з часів перемоги радянської влади запропоновано методи вдосконалення й дбайливості у виробництві, щоб на практиці завоювати народне господарство перевагами суспільної праці над індивідуальною. Вимагалось “в промисловості підняти технічний рівень, збільшити продуктивність праці за рахунок механізації трудомістких процесів у виробництві”¹⁵ Але бажання взагалі прискорити економічний розвиток само по собі не приводило до очікуваних конкретних результатів. І тому потрібна була система у

вдосконаленні народного господарства, яка б своєю основою мала певний технічний рівень. Цей рівень могла забезпечити тільки індустріалізація.

“Соціалістична індустріалізація” як приклад та підтвердження правильності побудови більшовицькою партією нового ладу вимагала великих коштів, потреба в яких постійно збільшувалася, що було пов’язано з невмілим господарюванням. Документальні матеріали підтверджують, що на розбудову “соціалістичного” сектора пішли майже всі наявні у держави кошти.

Вже на пленумі ЦК ВКП(б) у квітні 1926 р. було зазначено, що декілька місяців тому ухвалені про економічні спроби збільшення можливостей в народному господарстві треба відкинути. Рішення пленуму ЦК спрямовувалися на пошук термінових заходів по припиненню процесу абсолютного зростання приватного сектора порівняно із “соціалістичним” Було також наголошено на необхідності екстрених грошових вливань в останній. При цьому зазначалося: “Промисловість майже повністю використала основні капітали, необхідні накопичення, розміри яких залежать від здійснення режиму економії, збільшення притоку вільних коштів населення”¹⁶

Таким чином, зміну курсу щодо кустарно-ремісничої промисловості було визначено на пленумі в квітні 1926 р. Терміновість цього кроку пов’язувалася з необхідністю швидкого одержавлення населення для вжиття заходів по збиранню коштів на індустріалізацію країни. На перше місце ставилася все ж остання, а лише потім усі інші завдання й, зокрема принцип “хто-кого” у змаганні капіталістичної та соціалістичної системи. Оскільки пленум ЦК відкинув усі можливі економічні засоби, то для виконання завдання – знайти кошти для індустріалізації – постала єдина можливість їх забезпечення: вжити силові засоби тиску. Було визнано, що досягнути мети можна “тільки у тому випадку, якщо партія зможе забезпечити, з одного боку здійснення в усій країні суворого режиму економії і бережливості та нещадної боротьби з усіма надлишковими непродуктивними витратами, а з іншого

боку – збільшення притоку коштів від населення в цілях використання цих нагромаджень для подальшого розвитку продуктивних сил країни і перш за все індустріалізації»¹⁷

Політику “великого перелому” було у головних рисах окреслено на пленумі ЦК ВКП(б) у квітні 1926 р. Підготовка до її впровадження в життя розпочалася у 1927-1928 рр. з перебудови дрібнотоварного кустарно-ремісничого виробництва. Треба було виявити слабкі місця цієї політики, позначити можливі напрямки протидії приватників проведенню перебудови, щоб потім перенести цей досвід на дрібних виробників сільського господарства. До цього держава маневрувала за допомогою податкових пільг на сировину, контрактацій, бажаючи затягти дрібних приватників в процес одержавлення їх у кооперативах. На пленумі вже було зроблено остаточний висновок, що тільки умови “суворого режиму” дають можливість рухатися поступово вперед до наміченої мети. Партія ухвалила рішення про рішучі силові заходи у справі реалізації поставлених завдань, бо інших альтернатив в її арсеналі вже не існувало. Від економічних механізмів більшовики на цьому пленумі рішуче відмовились. Як альтернативу вони знайшли «рішучі силові заходи», які повинні були примусити дрібних приватних трудівників до праці на колективному виробництві кустарно-ремісничого, чи сільськогосподарського характеру. А на такому підприємстві вже можна було спробувати підвищити продуктивність праці за допомогою постанов та нормативних актів “про прогули”, “недоторканість соціалістичної власності”, “кримінальну відповідальність за порушення”, “виробничий коефіцієнт продуктивності праці”, а потім і про “соціалістичне змагання”, “ударництво” тощо. Тобто для одержавлених дрібних приватників вже можна було застосувати працю в колективному виробництві «з примусу».

На пленумі було запропоновано проводити рішучу боротьбу із “супротивниками ощадливої економіки та продуктивної праці” в сфері виробництва (надалі всі такі започаткування трансформувалися у 30-ті рр. в боротьбу з прогульниками і т.

ін.), а також із супротивниками “добровільних” виплат коштів на індустріалізацію (в подальшому це неодноразові займи у населення країни). 1927-1928 рр. були періодом пошуку нових рішень для заміни саморегулюючих економічних процесів у народному господарстві на централізоване регулювання. Закладалася нова система централізованого керівництва економікою. Наприклад у кустарно-ремісничій промисловості більшовиками було знайдено такі альтернативи, які змогли б знешкодити приватногосподарський механізм у виробництві, а в збуті – “замінити” їх. Але найголовніша проблема, піднята на пленумі, – знайти допоміжні кошти на індустріалізацію через вилучення їх у населення на “добровільних засадах” — поєдналась із завданням створення в економіці наочної переваги “соціалістичного” сектора над приватногосподарським.

Рішення XV з'їзду ВКП(б) було сформульоване вже як беззаперечні накази: “...Знищення приватної власності на основні засоби виробництва для збереження темпу розвитку народного господарства; використання збережень населення через залучення їх до кооперації. Подальший розвиток промисловості залежатиме від тих допоміжних коштів, котрі будуть спрямовані в промислове виробництво”¹⁸ Таким чином було відкрито і визначено новий курс радянської влади щодо “побудови соціалізму” в країні: у першу чергу — крізь призму знаходження коштів на індустріалізацію. З цього випливає все подальше ставлення до дрібних власників — держателів цих коштів, насамперед виробників головного виду експортної продукції країни – зерна. До “соціалізації” багатомільйонної верстви населення — селян — намагалися підійти, спочатку провівши апробацію ставлення до цього процесу ідентичних за природою дрібних виробників кустарно-ремісничого виробництва. Відразу після квітневого пленуму ЦК ВКП(б) партії, в 1927-1928 рр. розгорнулася кампанія наступу на “капіталістичні елементи” — дрібних виробників у кустарно-ремісничій промисловості. Потреби в грошових надходженнях на індустріалізацію вимагали швидких дій, термінового збирання їх у населення.

Вжиті більшовиками заходи у народному господарстві наприкінці 20-років ще раз продемонстрували несумісність економічних засобів і системи диктатури пролетаріату для якої вони були штучними і суперечили їй.

В діях державної партії на першому плані були суто політичні мотиви, які підтягували до себе економічні процеси, а не навпаки, як треба було за законами господарювання. Тому більшовики під свої головні політичні наміри підбудовували в економіці як єдино можливі директивні заходи, тобто знову повернулися до методів «воєнного комунізму», що був породженням жовтневого перевороту та громадянської війни.

Нова економічна політика дуже швидко, після запровадження її розгорнутої програми в статті «Про кооперацію» примусила більшовиків зробити висновки про те, що вміння керувати розвитком приватної власності, яке заповідав Ленін, «щоб саме з а в д я к и непу» здійснювати перехід від капіталізму до соціалізму, дуже непросто для партійного керівництва. Майже дворічний період 1924-1925 рр., що був полігоном для змагання двох господарських форм, більшовики не змогли витримати, боячись розвитку сильного економічного супротивника. Політична влада в країні відступала у бік під тиском капіталу. Розвиток останнього розбещував населення. Навіть обмежене залучення інвестиційного іноземного капіталу теж підточувало основи пролетарської диктатури.

Об'єднання дрібних власників в різні види промкооперації в 1925-1928 гг.

Види об'єднань в промкооперації									
Роки	Виробничі артелі		складові сировинні т-ва		кредит. т-ва		Трудові т-ва		Всього в них членів
	Кількість	В них членів	кількість	В них членів	кількість	В них членів	Кількість	В них членів	
1924/25	1650	16 005	25	2 970	179	49 740	63	1 575	70 290
1925/26	1649	23 086	34	3 910	240	76 034	80	2 470	105 500
1926/27	1623	27 903	40	5 236	260	81 327	84	2 760	117 206
1927/28	1685	33 885	55	8 780	260	86 665	75	2 805	132 135

Дані таблиці базуються на матеріалах ЦДАВО України. — Ф.337, оп.1, спр.5939. — Арк.10.

Таким чином, розвиток промкооперації у 1925-1928 рр. свідчить про приватногосподарський напрямок у кустарно-ремісничому виробництві як головний. В таблиці прослідковується вплив пільгового періоду до впровадження системи одержавлення, яка законодавчо була проголошена як зміна пріоритетів в розвитку кустарно-ремісничої промисловості у 1927 р.

Всі спроби поєднати соціалістичний та капіталістичний сектори в економічному змаганні могли привести до одного з двох протилежних напрямків розвитку: або до відновлення приватногосподарської системи, або до введення директивних політичних заходів і побудови економіки тоталітарного характеру. У кінцевому підсумку перемогла друга тенденція. Поєднання “суспільного інтересу з приватним” було знайдене і запропоноване В.Леніним лише як спосіб для поголовного кооперування населення країни, а не як постійно діючу умову, яка може забезпечити розвиток народного господарства і можливість утримувати останнє від корупції капіталу.

Послідовники Леніна сприйняли його ідею як керівництво до дії. Приватний інтерес було підпорядковано суспільному, а точніше, суто державному. Він був приречений на втискування в ті рамки, що диктувалися “доцільністю” (як її розуміли більшовики) економічних завдань побудови соціалізму. Це відбувалося на початку 30-х рр., коли було завершено формування тоталітарного ладу.

Ідея поєднання суспільного інтересу з приватним і часткового використання останнього на користь першого сама по собі не є поганою. Сучасні країни Західної Європи (Австрія, Швеція, Данія, тощо) вже довели це на своїй практиці. Їм вдалося знайти ту золоту середину, яка не дозволяла домінувати державному інтересу над приватним, а приватному – використовувати суспільство суто у власних цілях, нічого не даючи йому взамін. Але цього не вдалось більшовикам. У СРСР державний інтерес (а не суспільний, як наголошувалося державною партією) повністю поглинув приватний.

VII. Вирішальний перелом у пролетаризації приватних виробників

Процес, що в 30-ті роки набув оформлення у вигляді нового витка силових дій, був завершальним етапом остаточного державної системи тоталітаризму. Деякою мірою це стало реакцією влади на непокірність дрібних приватних виробників — селян, кустарів та ремісників.

Висновки більшовиків з попередніх років побудови “соціалістичного суспільства” показали, що тільки постійно діюча диктатура як основа тоталітарної держави була єдиним способом утримати дрібних приватників у стані підпорядкування владі. Централізоване політичне керівництво народним господарством замінило економічні форми господарювання. Дрібне приватне виробництво з 1927 р. знищувалось прискореними темпами за допомогою законодавства диктатури пролетаріату.

Ленінська програма перетворення суспільства припускала одержавлення всього населення країни, що складалося значною мірою з селянства. В стислі строки більшовики прагнули перевести населення країни в найманих працівників для заводів, фабрик, колгоспно-радгоспних сільськогосподарських комплексів. Єдино можливим в умовах панування більшовицької партії методом здійснення цього був силовий спосіб революційної побудови нового суспільства на базі частково патріархальних основ, тобто спроба обминути цілу епоху становлення капіталістичних відносин. Інша ж форма політичного управління миттєво входила б у суперечність з установленою диктатурою й не надала б можливості підпорядкувати їй приватновласницьку основу народних мас, забезпечити далі просування по шляху індустріалізації, тим більше — прискореної. Радянська держава підійшла до рубежу наступу в 1932 р. з підсумком ретельного поступального знищення залишків приватногосподарських механізмів непу.

Уряд відкрито повідомляв про плани загальної пролетаризації

Одержавлення дрібних товаровиробників стало для партії центральним питанням. Його рішення зв'язували з основним кількісним показником переваги соціалістичних форм у народному господарстві над капіталістичними. Прискореність подій була наслідком уже відрепортованих цифр, що на V з'їзді Рад СРСР переможно прикрасили зведення великих успіхів у соціалістичному перетворенні приватногосподарського сектора: "З'їзд із задоволенням констатує, що п'ятирічний план народного господарства відзначає сильний ріст частки суспільного сектора у всіх основних фондах країни, охоплення кооперацією 54% у кустарній промисловості, до 85% селянського господарства. Все це повинно нанести знищуючий удар капіталістичним елементам і забезпечити справжнє свято соціалістичним формам у господарській системі Союзу РСР"¹

Радянська влада підганяла країну під ці високі показники, проголошені на усіх форумах, і прагнула реально завершити першу п'ятирічку з пролетаризованим населенням, хоча б у межах виставлених процентних показників. Одержавлення дрібних виробників стало для партії вдвічі важливим питанням, оскільки перевага соціалістичних форм господарства над капіталістичними визначала як матеріальну програму індустріалізації СРСР, так і в цілому успіх більшовицького плану побудови соціалізму в окремо взятій країні. Без повного одержавлення населення країна поверталася б до капіталістичних відносин, спочатку до дрібного товарного виробництва. Приватновласницька ініціатива, не обмежена владою, на думку більшовиків, мала тенденцію "зростати щохвилино й у великих прогресуючих масштабах" Тому саме в дрібному товарному виробництві сфокусувались основні проблеми 30-х рр., у яких з політичними завданнями перепліталися економічні, та все разом втілювалося в народногосподарські плани.

Високі темпи індустріалізації потребували матеріального підкріплення за рахунок запасів приватних власників (дрібних товаровиробників), тому що державні ресурси було вже вичерпано не зовсім грамотними діями партійного керівництва. На завершальних етапах будівництва індустріальних гігантів

відчувався дефіцит як матеріальних ресурсів, так і найманої праці. Й саме дрібні товаровиробники могли забезпечити нестачу трудових й матеріальних ресурсів.

Тоталітарна форма управління оформлялася в радянській державі з перших днів її існування. При переході від "воєнного комунізму" до непу вона на якийсь час в економіці відступила на задній план. Щодо дрібних товаровиробників це проявилось у введенні їх пільгового обкладення у 1925 р. Тільки висновок XIV з'їзду ВКП(б) про те, що приватногосподарські форми розвитку перевищують за темпом зростання соціалістичні, підштовхнув до підготовки їх згортання, перервав на довгі десятиліття розвиток цих форм у країні. Не можна було допустити в свідомість народу думку про переваги приватногосподарського способу господарювання, оскільки це означало б визнання неспроможності соціалістичного шляху. Отже, дрібного товаровиробника було "приречено" на пролетаризацію.

Таким чином, можна стверджувати, що тоталітарна форма управління країною була осмислена та оформлялася як єдино можлива в радянській державі ще на ранніх етапах пролетарської революції.

Інша справа, що різке, без докладної підготовки, її запровадження, викликало сильне протиборство в країні, як, наприклад, у 1920-1921 рр., перед введенням нової економічної політики. Але партія більшовиків, навіть оголошуючи непу "всерйоз і надовго", готувала в майбутньому широкий наступ на капіталістичні відносини в дрібнотоварному виробництві. Безумовно, в 1926 р. радянська держава не була готова протиставити останньому, що бурхливо розвивався, і його перевазі як способу успішного функціонування економіки соціалістичні форми народного господарства. Тому завданням правлячої партії стало знайти реальне підтвердження дієвості і результативності цих форм. Таким підтвердженням могла стати широкомасштабна індустріалізація країни. Завдяки їй було можливо показати переваги соціалістичного ладу. Її здійснення стало найголовним завданням більшовиків.

Побудова фундаменту майбутнього ладу вимагала обов'язкового й безумовного підкорення населення керівній партії. Це підкорення встановлювалося жорсткими законами тоталітарного режиму. Тільки народ, який абсолютно скорився, і був натхненний ідеєю першопрохідця у світі зміг би створити ту гігантську індустрію, як великий народно-господарчий комплекс, що передбачалося більшовицькою партією, без необхідної матеріальної бази й технічної допомоги ззовні.

Абсолютне підкорення народу, дія його під керівництвом партії в єдиному злагодженому механізмі болісно досягалося у країні в 30-ті рр. Безумовно, одноосібне господарство дрібних товаровиробників не вписувалося в подальшу картину перетворень. Тому головною метою більшовиків стало знищення дрібних приватників, законодавче закріплення неможливості існування дрібнотоварного виробництва як у сільському господарстві, так і в кустарній промисловості. Тим визначалася державна політика щодо пролетаризації народних мас шляхом колективізації.

Двадцять років не дали йому можливості ґрунтовно підготуватися до реалізації цієї програми перетворення кустаря. Вона почала активно втілюватися в життя лише у 30-ті рр. Постійний опір цьому заходу став основою для вироблення політики силового тиску, що здійснювалася в ті роки через сформовані тоталітарні форми впливу на приватників.

Необхідність негайної реалізації поставлених завдань і досягнення вже оголошених ніби досягнутих успіхів підстобувала уряд саме в першій п'ятирічці реально створити в країні соціалістичні форми господарювання як основу у протиборстві з капіталістичними країнами.

Партія й уряд активізували дії по остаточному перетворенню народу в робітничий найманий клас як у кустарній промисловості, так і в сільському господарстві. Набрані темпи розвитку великої індустрії не узгоджувалися з існуванням великої армії економічно незалежних та самостійних приватних виробників. Відрапортована завищена цифра 54% на V з'їзді рад зменшується, навіть виходячи із статистичних даних.

Реальний же стан справ як у кустарній промисловості, так і в сільському господарстві був ще гіршим.

Наприкінці 1931 р. чисельність тільки зареєстрованих приватних власників-індивідуалів у кустарній промисловості склала 47%. Але партійне керівництво розуміло, що зареєстрована далеко не вся маса дрібних виробників. Значна їх частина вміла ховати свій рід занять від державних органів. Це підштовхувало більшовиків до ще більш рішучих дій. Своєю чисельністю приватники винесли собі вирок. Податкові пільги 1925 р., надання пільг у постачанні сировиною і фінансуванні в 1927-1928 р., на думку керівництва країни, повинні були підштовхнути кустаря до кооперування, але цього не сталося. Чітко вималювалася найбільш стійка верства (економічно незалежна), що в одержавлену систему промкооперації не вступила би добровільно ні за яких умов. З її представниками більшовики вирішили вести рішучу боротьбу.

Поставлена партією й урядом у 30-ті рр. мета — переведення усього населення країни в найманій клас, а приватногосподарського виробництва в одержавлену систему — припускала в кустарній промисловості здійснення принципу поступовості: через централізовану промкооперативну систему поступове перетворення виробничих артілей у фабрики і заводи, які базуються на найманій праці. Опір приватних підприємців викликав додаткові заходи з боку партії та уряду. По силі їх протидії держава визначала напрямок натиску на них. Республіки, де існувала велика чисельність дрібних виробників, які увійшли до системи промкооперації, перебували під особливим контролем та тиском. Україна по кількості дрібних власників-одноосібників як у кустарній промисловості, так і в сільському господарстві займала провідне місце в СРСР. Цим визначалося особливе ставлення до останньої, яка непохитно тримала кількість приватних підприємців на рівні 50%.

На початку 30-х рр. почався сильний тиск з боку партії та уряду, метою якого було обмеження приватників. Всі постанови стосовно їх у сільському господарстві застосовувалися повною мірою й у кустарній промисловості. Найчастіше вони

розширювалися спеціально для останньої. Якщо ж не було спеціальної розширювальної постанови, заходи держави у відношенні дрібних товаровиробників у сільському господарстві поширювалися також на кустарну промисловість.

Дії партії безпосередньо щодо дрібних приватників у кустарній промисловості ілюструє постанова кооперативної наради при ЦК КП(б)У як доповнення до загальної вищевикладеної постанови політбюро ЦК КП(б)У, в якій зазначалося, що з метою остаточної боротьби партії з "класовим ворогом" у кустарній промисловості ліквідувалися непмани як "кровопивці на тілі народу"²

Наступ на приватногосподарське підприємництво кустарів та ремісників здійснювався в двох напрямках. Зверху влада знищувала кустарно-ремісничі промисли за допомогою централізованої системи промкооперації, змінюючи її виробничу діяльність. Техніка ослаблення самостійності цих промислів була нескладною. Оголошувався плановий випуск потрібної для держави продукції. При цьому змінювався профіль роботи промислів, але давалася на цей період виробництва держсировина для надолуження нестачі у продукції великої промисловості, яка не вироблялася в необхідній кількості. Знизу урядова влада впроваджувала так звану "чистку соціального складу промкооперації від капіталістичного елемента"

"Чистка" проводилася керівниками промкооперації при підтримці самих кустарів і ремісників усередині об'єднання. Більшовики в цій акції цілком обиралися на підтримку найбільш вразливих їх прошарків. Ці дрібні товаровиробники першими прийшли у виробничу артілю, тому що їм дійсно нічого було втрачати, крім своєї залежності й боргової кабали, яку вони постійно відчували з боку скупника-хазяйчика. У виробничій артілі вони одержали кредити, сировину по державних розцінках. Не маючи коштів для пайового внеску, щоб вступити в кооператив або кустарно-ремісничу майстерню до революції, з приходом радянської влади вони опинилися на однаковому рівні з майстрами в артілі. Підтримуючи радянську державу та її політику в кустарно-ремісничому виробництві, вони були

виконавцями директивних указів партії й уряду по "розкуркулюванню" найбільш заможної частини дрібних товаровиробників. Водночас середняки часто примикали до найбіднішої частини кустарів і ремісників, боючись, що їх спіткає така ж доля. Поведінка найбідніших товаровиробників була продиктована їхньою психологією, прагненням вибитися зі свого вічно знедоленого становища, в якому їм прийшлося б залишатися до кінця свого життя, якби не приход Радянської влади. Подібна картина спостерігалася й на селі в період створення колгоспів.

Більшовики, проводячи чистку соціального складу приватногосподарської промкооперації за допомогою найбідніших прошарків кустарів, знищували крок за кроком у промкооперативах "капіталістичні елементи", прагнули до остаточної їх ліквідації. Обраний диференційований підхід у процесі "чистки" кустарів та ремісників "за майновою ознакою" давав можливість досягати мети, а дрібним виробникам — поетапно знищувати один одного в промкооперації до появи однорідної маси найманих робітників. Таким чином, поетапний диференційований за соціальним принципом відбір кустарів і ремісників було покладено в основу перетворення складу промоб'єднань з метою одержання покірної маси дрібних виробників. Крім того, ставилася мета одержавлення і 50% дрібних приватних підприємців — самих стійких у протиборстві з державною владою. Але здійснення такого завдання було непростю справою. Дрібні підприємці не вступали навіть у просту форму об'єднання в промкооперації, як не спокушали їх державним фінансуванням, пільговими кредитами та сировиною.

Цей відстежений партійним апаратом приватногосподарський потенціал викликав появу спеціально створеного механізму знищення приватного підприємництва через систему очищення території внаслідок висилки "куркульських елементів" Це була друга складова в єдиній боротьбі з дрібним приватним виробництвом. Як крайній захід вона застосовувалася в основному напередодні серйозних зовнішньополітичних подій.

Під грифом "цілком секретно" з'явилася директива ЦК

ВКП(б) про висилку “ворожого елемента” За підписом секретаря ЦК ВКП(б) П.Постишева було відправлено в ЦК КП(б)У С.Косіору телеграма, у якій говорилося, що відповідно до постанови від 17 травня 1931 року «по вашій республіці треба провести виселення 30 000 куркульських сімей»³ Ця директива ґрунтувалася на загальній постанові РНК СРСР від 1 лютого 1930 року для всіх приватногосподарських дрібних підприємств.

Кустарі й ремісники за цією постановою відносилися до їх числа. Суто формальне підтвердження наявності механічних двигунів у майстерні або найманої робочої сили відносило кустарів і ремісників до класу «ворожих радянській владі елементів» — непманів, призначених для висилки. Як ми бачимо, існувала рознарядка зафіксованої кількості сімей призначених для виселення. Цифра для республіки встановлювалася не по кількості цих сімей в Україні, а по заготовленому рішенню центральної влади. Результатом його здійснення мало стати розосередження українського, приватногосподарського по своїй природі, населення в різні віддалені райони країни, насамперед у Сибір. Але головною причиною вироблення крайніх мір і рішень ЦК ВКП(б) по Україні була стійка непокора дрібних приватників радянській владі. Ця характерна риса самостійних підприємців була діючою і в системі промкооперації. Компартійно-радянське керівництво усвідомлювало, що блискавичного перетворення приватногосподарської природи кустарів домогтися не можна, й тому прагнули спочатку обмежитися одержанням від них продукції по робочому плану. Одночасно більшовики створювали умови для поступового згортання приватногосподарського середовища. Таким чином, будь-яку підприємницьку діяльність кустарів і ремісників вони директивно оточували заборонами та постійно «чистили» від осіб, що не підкорялися пролетаризації.

Провадилася боротьба не тільки з індивідуальним приватним підприємництвом кустарів та ремісників. Більшовики також прагнули до повномасштабного знищення всієї приватногосподарської системи, самої кустарної

промисловості в 1930-1931 рр.

Для цього вони визначили третій напрямок боротьби — політику постійних реорганізацій усієї системи промкооперації, попередньо здійснивши її централізацію. Спочатку передбачалися ослаблення самостійної і незалежної діяльності промислових кооперативів та постійне викачування фінансових засобів, зароблених в їх системі. Прикладом такої політики була постанова Вукопромради від 30 серпня 1931 р., яка переводила промислово-кооперативні організації в господарсько-розрахункові об'єднання, тобто державне забезпечення сировиною по держрозцінкам промкооперативів (як було встановлено постановою від 3 травня 1927 р.) змінювалося. Надання промкооперативам сировини в 1927 р. владою було актом спеціальної тимчасової дії для відтискування скупника-хазяйчика від кустарно-ремісничих промислів. Водночас державні органи взяли на себе виконання закупівельно-постачальницьких операцій у приватногосподарському секторі кустарної промисловості.

Сировинне підживлення кустарів і ремісників по низьких розцінках дало можливість радянській владі залучити на свій бік дрібних приватників у 1927 р. Схопивши наживку, найбідніша частина їх прийшла в промкооперацію. Більш заможні дрібні виробники вичікували або створювали лжекооперативи з оформленою на папері діяльністю. Через підставні промислові кооперативи частина дрібних товаровиробників, яка не увійшла в систему, користувалася дешевою держсировиною. Переконавшись в такій діяльності промкооперативів, у 1930 р. керівні органи підкорегували свою допомогу й ухвалили, що сировина для переробки по держрозцінках надаватиметься тільки за відповідну кількість готової продукції. Випуск останньої по держрозцінках визначив кількість існуючих реально кустарно-ремісничих промислів. На жаль, вона виявилася нечисленною.

Продовжуючи боротьбу з приватногосподарською системою промкооперації, більшовики водночас використовували потенціал кустарної промисловості у власних цілях, розраховуючи

заповнити нестачу товарів, які випускалися великою промисловістю. Загубивши свою самостійність у системі промкооперації, кустарні промисли за держсировиною латали дірки, створені великою промисловістю.

У серпні 1931 року керівництво Вукопромради переводить промкооперативи на госпрозрахункову систему. Держава відмовилася фактично від донорського постачання кустарно-ремісничого виробництва. Спеціальною постановою було затверджено 12 галузевих госпрозрахункових об'єднань: шкіряно-взуттєве, харчове, текстильне, деревообробне, мінеральне, хімічне, паливне, лозно-рогове, по металу, культполіграфічне, побутове та транспортне. Крім галузевих нововведень було створено триступінчасте підпорядкування в центральній системі управління: центральна, міжрайонна і низовка⁴

Кустарну промисловість поставили, таким чином, у повну залежність від державного управління. Кошти промислів центральної промкооперативної структури використовувалися владою. Остання при перебудові промкооперації забрала в державну казну всі грошові заощадження приватногосподарських промислів, а обібраних посадила на мізерні зарплату й фінансування. Так, у реорганізаційну кампанію 1931 р. вже напрацьовані нові оборотні кошти в системі промкооперації знову експропріювали в держказну. З 1927 р. цю систему було реорганізовано вже тричі. А якщо здійснити екскурс в історію, то діюча за вказівкою правлячої партії промкооперація з 1922 р. була перетворена вісім разів. У всіх випадках радянська влада домагалася цілі, хоча б реквізиції коштів, якщо не вдавалося досягти кінцевої наміченої мети — пролетаризації всього приватногосподарського складу дрібних товаровиробників — кустарів та ремісників.

І знову дрібні приватники в знак протесту тікали з майстерень, переходячи на нелегальне становище, тим самим блокуючи планомірне кооперування. Отже, плінність кадрів у кустарно-ремісничому виробництві порушувала плани більшовиків щодо проведення його кооперування

Кустарі та ремісники замість обіцяних переваг у

промкооперативах незабаром були відлучені від централізованого постачання сировиною і потрапили під пресингові директивні дії Вукопромради: заготівля сировини, обов'язкове виконання робочого плану, фіксована мізерна зарплата, постійний збір коштів на індустріалізацію. У розпачі кустарі йшли зі своїх майстерень «у біги». Наприкінці 1931 р. Вукопромрада нарахувала замість 500 тис. дрібних виробників лише 300 тис.⁵ Переключаючи господарську діяльність кустарно-ремісничих промислів, керівництво країни в економічному відношенні підпорядковувало собі дрібних виробників, позбавляючи їх самостійності, підготовляючи поступово таким чином остаточну пролетаризацію всіх кустарів і ремісників.

Для проведення повномасштабних дій щодо одержавлення дрібних товаровиробників Сталін створив гнучку систему керівних кадрів у країні за принципом: «кадри вирішують усе». Спеціально підготовлені керівники зайняли місця в усіх приватногосподарських системах, у тому числі й у кустарній промисловості. Вони активізували зміну старого керівництва промкооперації та створення нового, необхідного для реорганізації центру кустарно-ремісничого виробництва. Це були нашвидку підготовлені «специ» та функціонери, які проводили політику партії й уряду на місцях. Радянська влада особливо ретельно займалася добором складу номенклатурних працівників. Для них керівництво розробило спеціальну систему так званих привілеїв, що давалися їм за віддану службу в проведенні політики.

Крім створення номенклатури та впровадження її на місцях, радянська влада використовувала старий апарат кустарно-ремісничого виробництва, що залишився від дореволюційної системи, поступово прилучаючи його до загального статусу керівних працівників. Спочатку необхідність у ньому була величезна, особливо в період відновлення країни, коли після війни ще не працювала велика промисловість. Будь-яка допомога у виробництві давала додатковий випуск продукції. Тому радянська влада наполегливо створювала свою когорту фахівців-керівників і поступово виховувала відчуженість

керівного ядра працівників від дрібних товаровиробників у промкооперації, байдужість його до потреб простих людей. В основу цього було поставлено принцип «ліс рубають — тріски летять». За приналежність до категорії керівників такі працівники відзначалися кращими умовами життя, підготовувалися дефіцитними пайками й іншими привілеями. Як тільки керівник промкооперації потрапляв у державну сферу побутово-постачальної системи, його відразу ж оточувала специфічна атмосфера, привабливе обслуговування (за спецзамовленнями, спецбуфетами, спецкладами). Система номенклатури значно відрізняла його від загального трудового життя, наприклад, у майстернях кустарно-ремісничого виробництва. За стінами центру на різних рівнях (чим вище, тим більше) охоплювалися мережею привілеїв керівники низових ланок кустарної промисловості. Привілеї, що давалися останнім, змушували їх виконувати вказівки влади та самовіддано їй служити. В дуже швидкі строки було організовано цю номенклатурну систему. Якщо в травні 1927 року тільки було проголошене створення об'єднуючої системи кустарної промисловості — промкооперації, то до початку 30-х рр. її керівництво повністю виконувало всі вказівки партії й уряду, навіть ухвалювало зустрічні плани.

Діюча з 1927 р. система «призначенства» керівництва кустарною промисловістю спочатку проводилася на виборних засадах. Вона дала можливість почати впровадження більшовицьких спеців для охоплення ними у дальшому всієї приватногосподарської промкооперації. З 1930 р. це «призначенство» набуло стовідсоткового характеру.

Радянська влада успішно провела відчуженість керівництва від трудового процесу в кустарно-ремісничому виробництві через центр промислової кооперації. Державою було створено таку централізовану систему керівництва, що як орган промкооперації і кустарно-ремісничої промисловості, з 1932 року повністю виконувала всі вказівки і готувалася до завершальної боротьби з приватним виробництвом. Було створено Всекопромраду замість Центрального Комітету промислової кооперації та кустарної промисловості при РНК

СРСР, що почала існувати з 21 квітня 1930 р.

Крок за кроком йшло одержавлення системи промислової кооперації, навіть з її назви викидалося поняття приватногосподарської діяльності кустарно-ремісничого виробництва. З 1932 р. Комітет з питань усього кустарно-ремісничого виробництва (Всекопромрада) одержав необмежені повноваження: скликати кооперативні з'їзди, вирішувати спірні питання, створювати спецбригади з перевіркою роботи на місцях⁶

Новими керівниками створювалася централізована єдина система об'єднань, що базувалася на різних формах залежності від влади. Підпадаючи під державне регулювання, кустарно-реміснича промисловість включалася в механізм поетапної пролетаризації дрібних приватників, що визначала форми майбутніх виробничих артілей. Ідеальною для влади була наявність кустарних промислів, що походили з виробничої майстерні. Однак на першому етапі об'єднання допускалося самостійне виготовлення продукції (без конвейєра), без узагальнення засобів виробництва. Дрібний виробник, що вступав до промкооперативу із своїми інструментами, виготовляв продукцію самостійно та за її кількістю діставав прибуток. На другому етапі об'єднання в системі промислової кооперації розподіляли працю по кількості кустарів і ремісників. Продукцію виробляли конвеєрно. У цьому випадку одержання прибутку залежало від спільного виробничого процесу. Його розподіляли в майстерні на загальних зборах з огляду на відсоток внесеного кожним кустарем або ремісником пайового внеску. Прибуток розподілявся тільки серед учасників виробництва. Такий щабель об'єднання — ще не виробнича артіль, але етап її формування. Рівноправний розподіл за працею, як споконвічна форма спільного виробництва в майстерні на рівних умовах, відносився до третього етапу промислових об'єднань. У ньому узагальнювалися пайовий капітал (який доповнювався новими надходженнями з прибутку цього виробництва), засоби останнього, майстерня. Юридичним власником виступав єдиний колектив із рівним розподілом прибутку кожному на загальних зборах. Організація праці

передбачалася за фабрично-заводським принципом⁷

Принцип поетапного втягування кустаря та ремісника в одержавлювану систему виробничих артілей було продумано керівниками держави для всіх приватногосподарських працівників, що вступали в центр промислової кооперації. Головними завданнями в 30-х рр. було залучення кустаря або ремісника-одноосібника для поетапної роботи з ним на шляху одержавлення.

Радянська влада до 1932 р. одержала керовану централізовану систему промкооперації, в якій існувало комплексне обслуговування приватногосподарських одноосібників для їхнього поетапного одержавлення.

Центр промкооперації в Москві — Всекопромрада — створив по всіх республіках через свої керівні кадри аналогічну систему управління. Яскравим прикладом останнього безумовно є Український центр Вукопромради який вірно служив радянській владі. Це підтверджувалося кожною фразою документів III зборів уповноважених цього органу. У підсумковому звіті цих зборів зазначалося “сумлінне виконання директив партії й уряду в справі ліквідації всієї приватногосподарської системи кустарної промисловості, і, у першу чергу, українських сильних промислів: тютюнового, хромового, деревообробного, черепичного, червонодеревного, крупорушного, мірошницького, соняшникового, лозного, ткацького, вишивального, взуттєвого”⁸

Український центр промкооперації загальною директивою поєднав в собі всі зв'язки кустарно-ремісничої промисловості в республіці та надалі взяв на себе місію її керівника по перетворенню всіх промислів у ширвжиткові майстерні. Процвітаючі в минулому українські промисли системою Вукопромради спеціально реорганізовувалися й були ліквідовані. Замість них Вукопромрада проводила організацію виробництва ширвжитку з утилю, сурогатів, відходів, надалі переводячи ці промисли в майстерні по ремонту взуття, одягу, металевих та інших виробів⁹

Московський союзний центр, здійснюючи наступну

реорганізацію на місцях, у тому числі й в Україні, діяв за рішенням партії й уряду, переслідуючи, у першу чергу, політичні цілі в процесі одержавлення приватного виробництва. Господарські завдання спеціально ним не розглядалися. Вукопромрада боролася за соціальну чистоту в рядах промкооперації, за пролетаризацію приватних господарів у системі всієї кустарної промисловості України.

Робота Вукопромради спрямовувалася партією й урядом і узгоджувалася з місцевими вимогами. Вони виходили з потреб індустріалізації країни та колективізації дрібного господарства, ліквідації несоціалістичних елементів у місті й на селі, планового постачання державної промисловості робочою силою з промкооперації, постійного проведення «чистки» соціального складу останньої для успішної дальшої пролетаризації кустарів і ремісників¹⁰

В Україні Вукопромрада для виконання поставлених завдань у справі одержавлення республіканської кустарної промисловості за вказівкою ЦК КП(б)У проводила у системі промкооперації такі завдання партії: соцзмагання, ударництво, створення госпрозрахункових бригад, розширення мережі учнівства, оголошення прийнятих зустрічних планів як ініціативи з місць¹¹ Звіт про збори уповноважених Вукопромради, що направлявся як рапорт підпорядкованої системи промкооперації України у вищу інстанцію, об'єктивно не характеризував господарське становище в кустарній промисловості республіки. У звіті відбивався лише характер готовності до підпорядкування директивам та вказівкам Всекопромради. На прикладі дій Вукопромради можна відстежити механізм підготовки системи промкооперації України до справи остаточного завершення пролетаризації дрібних товаровиробників.

Радянська влада, що довго добивалася контролю за дрібнобуржуазною стихією, нарешті одержала підпорядковане їй управління кустарно-ремісничою промисловістю. Розроблена система вирощування спеціальних управлінських кадрів вирішила в період 30-х рр. головне завдання — проведення пролетаризації в країні, одержавлення приватногосподарських

підприємств. Вона була прекрасним провідником у маси директив партії. Більш того, система вислужування керівними кадрами нових привілеїв породила організацію зустрічних "ініціатив з місць". Це виявилось в зборі коштів на індустріалізацію, у зустрічних планах до річниці, у здійсненні п'ятирічного плану за 4 роки, у зборі зернових у період неврожаю тощо. Особливо наочним прикладом таких ініціатив були різні кампанії по зборах коштів у населення під прикриттям красивих гасел, що дозволяло продемонструвати «свідому ініціативу» населення країни, яке відгукнулося на заклик партії й уряду допомогти державі в справі індустріалізації, у справі боротьби з неврожаем тощо.

У кустарній промисловості впроваджувалися заклики до виготовлення поза планом певної продукції дрібного виробництва, коли велика промисловість недоопрацьовувала свої програми. Це широко описувалося в газетах, повідомлялося по радіо, висвітлювалося всіма засобами масової інформації. Партія переконувала населення країни, що радянський народ живе спільними інтересами. При цьому використовувалася довірливість населення, в людині намагалися пробудити кращі сторони її характеру, наприклад, бажання допомагати ближнім, тим, хто відстає, хто потрапив в біду не за рахунок надлишків, а шляхом пожертвування найнеобхіднішого. Але значна частина населення в країні на початку 30-х рр. ще була далека від подібних ініціатив. На першому плані стояли власні бажання, прагнення здійснювати приватновласницькі ініціативи у кустарній промисловості та сільському господарстві. Віддалені плани партії мало цікавили приватників. Свої кошти вони хотіли вкладати у розширення своїх господарств, а не в економіку міфічного комуністичного суспільства. Вони бачили конкретні дії спецбригад, що приходили і відбирали у них кошти, зерно, продукти, промислові товари. Романтика революційного життя в країні їх не цікавила.

В 1932 р. була розіслана телеграма республіканським народним комісаріатам фінансів за підписом М.Калініна, яка нагадувала про необхідність "посиленої мобілізації коштів у

скарбницю держави»¹² Індустріалізація країни зазнавала великих труднощів. Радянська влада здійснювала її, не враховуючи, чи існує матеріальна база для її виконання. Основою її здійснення був голий ентузіазм мас, організований партією. Реальна картина в житті була така — регулярне здійснення збору коштів через спецбригади, із чіткими термінами виконання поставлених зобов'язань, силовий спосіб здійснення цих акцій.

Для вилучення фінансових заощаджень створювалися спеціальні «ударні бригади». На їхнє створення Наркомфін СРСР виділив значні кошти й надав їм необмежені повноваження. (Постанова НКФ СРСР від 20 грудня 1932 р. за № 484 «Про роботу з фінансовим активом»)¹³ Спецбригади інструктувалися, як виконати поставлені завдання. Для наочної агітації працівником наркомату фінансів Тамаркіним було випущено посібник, який починався з рекомендації ударного виїзду агітбригади з оркестром, із прапорами, у формі святкового заходу. Пропонувалося залучити в мобілізаційну кампанію жіночі та комсомольські загони, що розгортали б соцзмагання між собою за виконання поставлених завдань¹⁴

Компартійно-радянське керівництво надавало величезного значення збиранню коштів у населення. Для цього вживалися жорсткі заходи. Держава свідомо йшла на «закручування гайок», оскільки криза 1932 р. не поступалася масштабами й глибиною кризі 1921 р. Радянській державі ані кредитів, ані позик на індустріалізацію ніхто не давав. Надії на світову революцію не виправдалися. Більшовикам можна було розраховувати тільки на внутрішні ресурси країни, які вони прагнули одержати за будь-яку ціну.

Як і в період «воєнного комунізму», ударні бригади забирали всі заощадження в населення, а у селян — зерно. Замість відібраного уповноважені в бригадах залишали населенню довідки щодо позики матеріальних цінностей для індустріалізації країни¹⁵ У цьому процесі мобілізації брали активну участь місцеві органи радянської влади. Тільки їхня робота з населенням давала такі можливості. Бажаючи

вислужитися перед вищим керівництвом, вони висували зустрічні плани. Так, до 15-ої річниці Жовтня по Одеській області було оголошено по радіо зустрічний план по збиранню коштів. Кампанію по їх мобілізації широко висвітили в місцевих газетах як прояв великої свідомості населення в справі допомоги країні. Приклад одеситів розповсюдили по всій Україні¹⁶ Так «народжувався» рух допомоги населення республіки справі індустріалізації. В деякі райони, де було недовиконано «мобілізацію коштів», спецбригади посилали «фінударників» для посиленого тиску на місцевих жителів. Виконання плану преміювалося як особлива праця по внеску в хід збору коштів. Таким активістам видавали спеціальні почесні книжки «фінударника». Одеський облвиконком був премійований за хлібозаготівлю і мобілізацію заощаджень населення в 1932 р. як кращий республіканський «фінактивіст»¹⁷

Продумане створення спецбригад «з оркестром», виконання ними планів по збиранню коштів, зернових, усього цінного у народу на індустріалізацію призвели до тяжких наслідків для населення країни. Найсуворішими були навіть не постанови партії та уряду в період поголовної колективізації і кооперації населення, а дії вирощених ними керівних кадрів, спеціально відчужених від народу.

Інтереси виробників у кустарній промисловості ніхто не збирався відстоювати в період централізації приватногосподарського сектора. Бажання функціонерів вислужитися перед партійним керівництвом у кампанію 1932-1933 р. заради привілеїв суперечило здоровому глузду господарювання та економічній доцільності ведення господарства. Керівництво України віддало свій народ на пограбування й, в кінцевому підсумку, на знищення у той період. Це підштовхнуло всіх дрібних виробників до крайніх заходів опору, у відповідь з'явилася ще більша жорсткість з боку держави як щодо виконання директив, так і в способах здійснення завдань партії у регіонах. Місцеві керівні органи відповідали за виконання взятих ними зобов'язань своїм номенклатурним становищем. Для того, щоб його не загубити, вони готові були виконати будь-яке завдання

партії.

Саме 1932 р. став роком найрішучих заходів по остаточному одержавленню маси дрібних приватних виробників країни, які не скорилися владі. Для всіх, хто чинив опір рішенням партії та уряду, не залишалося жодного шансу вижити в країні диктатури пролетаріату у той період. Створювався механізм терору щодо дрібних приватних власників. Таким чином формувалося суспільство тотального підпорядкування рішенням державних завдань, де колгоспи відігравали роль головного організаційного способу тоталітарного впливу на дрібних виробників.

Розглядаючи становлення тоталітарного ладу в окремо взятій галузі виробництва — кустарній промисловості, можна спостерігати, як він формувався.

У 1927 р. промкооперація ще виглядала як приватногосподарська форма виробництва, з економічно обгрунтованим укрупненням усіх її форм через введення так званої централізованої системи, де здійснювалося управління з державною допомогою кустарям та ремісникам. В той час промкооперація виконувала прогресивну функцію об'єднання дрібних приватних майстерень з відсталими формами виробництва в більш сучасні, технічно оновлені спільні майстерні. Новим об'єднанням системи промкооперації давалися податкові пільги. Сировина постачалася по державних розцінках, якщо вони входили в артільне виробництво. У 1927-1929 рр. уряд ще провадив політику добровільного об'єднання дрібних товаровиробників кустарньої промисловості на економічних засадах.

Однак обстеження його підсумків свідчило саме за себе. В той пільговий для промкооперативних об'єднань період розгорнули свою діяльність не виробничі артілі, як сподівалися керівники держави, а кредитно-промислові кооперативи кустарньої промисловості. Вони як і раніше, мали приватногосподарський характер. Партія відчула опір кустарів та ремісників виробничому кооперуванню на вигідних економічних умовах (пільгові обкладення, податки, кредитування, фінансування й ін.). Приватне виробництво будь-яким способом, усілякими хитроцями продовжувало відстоювало незалежні умови

існування. Використовувалися фінансові ресурси, що виділялися на виробничі артілі, у своїх інтересах, створювалися підставні майстерні для одержання сировини, пільг і фінансування.

Постанова ЦВК та РНК СРСР від 23 липня 1932 р. "Про перебудову роботи організованих форм промислової кооперації", остаточно визначила дрібного приватника як найманого робітника у промкооперативі. Вона передбачала подальше розгортання виробничих ініціатив артілей і максимальне розширення промислової кооперації для випуску предметів широкого вжитку. За цією постановою промкооперації було надане право самостійної повсюдної заготівлі для потреб свого виробництва різних видів сировини: вторинної, відходів (крім бавовни), льону, вовни, прядива, шовку, шкіри та ін. основних сировинних ресурсів. Постанова скасовувала обов'язкову систему централізованих замовлень.

З 1933 р. вводилося єдине державне замовлення на вироби кустарної промисловості — виготовлення продукції ширпотребу з відходів: питома вага цих товарів повинна була бути доведена до 70% усієї продукції промислової кооперації при переважаючому виробництві сільськогосподарського реманенту. Приватногосподарське кустарно-ремісничє виробництво, що відстоювало свої самостійні позиції, за цією постановою позбавлялося будь-якої сировинної підтримки, тому що промкооперацію забирали від стратегічної держсировини та переводили на утиль, відходи, вторсировину і на виробництво до 70% товарів ширвжитку.

Домігшись усупільнення великої кількості дрібних товаровиробників, уряд примушував їх випускати продукцію за малу винагороду і змусив промкооперативи згідно з постановою від 23 липня 1932 р. самим вишукувати сировинні ресурси і самостійні можливості для їх придбання¹⁸

У ході вирішального наступу на приватників в 30-ті роки ухвалювалися дедалі нові постанови, що забезпечували максимальний тиск на дрібних виробників у системі промкооперації з метою їхнього остаточного підпорядкування. Це було частиною великого загального наступу на весь

приватний сектор. Усі постанови, особливо в 1932-1933 рр., вводили жорсткі умови обмеження приватногосподарського виробництва. Визначалося коло нелегального статусу кустарів і ремісників, що все більше звужувалося законодавчими постановами, й це залишало їм єдину дорогу — у централізовану систему промкооперації.

Внаслідок дії постанови 23 липня 1932 р. в промкооперації України було зареєстровано 840 тис. тих, хто звільнився з кооперативів. По СРСР плінність кадрів у цій галузі становила на той час 1 мільйон чоловік.

У процентному співвідношенні кількість кустарів і ремісників в Україні й СРСР була рівною, але сприйняття ними процесу пролетаризації — різним. В усі райони були направлені одні й ті ж директиви партії й уряду щодо перетворень у промкооперації. Але реакцією кустарів і ремісників на постанову по всьому СРСР стало звільнення 1 млн. чол., а по однієї лише тільки Україні — майже стільки ж (840 тис.). Можна зробити припущення про існування в республіці приватногосподарського тіньового сектору в 1932 р., що ставав небезпечним для влади вогнищем.

Силові органи влади підтверджували активне протиборство з боку дрібних приватників у кустарній промисловості. Ще в 30-х рр. протест кустарів і ремісників виявлявся у вигляді невиконання виробничого плану. Так, в 1932 р. виробничу програму по всій промкооперації було виконано лише на 78%, по трикотажу — на 31,6%, по виробництву одягу — на 32 %¹⁹

Якщо в 1930-1931 р. в системі промкооперації найбільш поширеною була пасивна форма саботажу виробничого плану, то в 1932 р. плінність кадрів стала активною формою протесту. У відповідь на це уряд видав відповідну директиву, в якій встановлювалися засоби покарання.

Поступово розгорнулося полювання органів внутрішніх справ на позначку “кустар” в паспорті. 15 липня 1932 р.²⁰ вийшла постанова РНК СРСР “Про обов’язкову загальну реєстрацію всіх промислових підприємств державних, кооперативних і громадських організацій в органах

центрального управління народно-господарського обліку Союзу РСР” Передбачалася щорічна обов'язкова реєстрація особистих занять всіх дрібних товаровиробників. Кустарі і ремісники, що були зареєстровані у 1931 р., за цією постановою обкладали стопроцентним податком. З 1934 р. податок зріс до 200%. Державна система в даному випадку не переслідувала суто фіскальні цілі — примножити грошові капітали за рахунок дрібних виробників кустарно-ремісничої промисловості. Дозволене законом одноосібне виробництво було обкладено настільки високим податком, щоб припинити їх існування. 200%-ий податок кустар або ремісник не зміг би виплатити ніколи. Але пуститися "у біга", як раніше, вони не могли. Фінінспектори одержували премію за виявлення незареєстрованих приватників, потенційних неплатників податків до держказни.

В 30-ті роки несплата податків розглядалася вже як кримінальний злочин. Кустарі та ремісники, які знаходилися на нелегальному становищі, змушені були повертатися до промкооперативів. Затримання неплатників податків стало самоціллю для фінінспекторів. Затриманих заарештовували, примушували заплатити непомірні суми або конфісковували майно, у паспорті ставили штамп "кустар", як тавро для відповідних дій органів радянської системи на майбутнє. (З постанови ВЦРПС від 26 квітня 1935 року)²¹

Такі заходи не давали кустарям можливості існування. Партія й уряд свідомо йшли на жертви в економіці, щоб досягти в першу чергу політичних цілей. Країна в період індустріалізації позбавлялася того потенціалу дрібних товаровиробників у народному господарстві, який створював необхідні матеріальні цінності. Наприклад, у кустарній галузі України до революції вироблялася половина усієї вартості промислової продукції (за вартістю).. Мали світове значення ткацький, вишивальний, килимовий, деревообробний промисли. Замість останніх у 30-ті роки влада свідомо надавала переваги в розвитку будівельному, обслуговуючому ремонтному, хімічному та промислам по виробництву продукції з вторсировини та відходів. Створена в ті роки центральна система промкооперації дала можливість

знищити рентабельні види української кустарної промисловості й одержати замість них ширвжиткові та ремонтні кооперативи з поганою якістю виготовленої продукції, тому що на зміну приватногосподарській структурі й професійно працюючим майстрам приходили наймані робітники, що своїм невмінням і байдужістю погіршували якість виготовлюваної продукції.

Експериментування у пошуках нових "соціалістичних" форм у приватногосподарському виробництві призвело до створення об'єднань гігантських розмірів. Збільшення промкооперативів як форми одержавлення не мало економічного резону. З'явилися кооперативні гіганти з радіусом дії в 30-60 км. Вводилися до ладу комбінати промкооперації, що об'єднували промисли, по-господарськи не пов'язані між собою (валяльний з роговим та, навіть, з перукарнею)²² Внаслідок подібних заходів в Україні товарообіг в системі промкооперації зменшився вдвічі: якщо в 1933 р. він складав 150 тис. крб., то в 1934 р. — тільки 74 тис. крб.²³

Уряд зумисне створював послаблене в результаті реорганізації кустарно-ремісничє виробництво для єдиної мети — його одержавлення. Щоб не помилитися у 30-х рр. із пролетаризацією дрібного підприємця, держава використала весь досвід минулих років, коли дрібні товаровиробники вміло пристосовували владу до своїх потреб і добре почували себе на нелегальному становищі, створюючи виробництво у тіньовій економіці. В 30-х рр. в кустарно-ремісничій галузі було підірвано її основу — змичку торгово-промислового капіталу, який представляв скупник-господарчик. і приватногосподарського виробництва. У 30-х рр. скупник був експропрійований і висланий як "капіталістичний елемент"

Скупник-господарчик становив основу кустарної промисловості до революції. Він давав сировину, кошти на виробництво, реалізовував готову продукцію на ринках. Спочатку державна влада відтіснила скупника від можливості придбання сировини, закрила доступ до самостійної її заготівлі, визнавши останню як стратегічний об'єкт держави. Другим актом впливу на нього стало кредитне фінансування приватногосподарської

промкооперації, що перейшло в державну систему. Кредитну кооперацію було розформовано. Самостійний продаж продукції на ринку кустарям та ремісникам не заборонявся, але оподатковувався непомірним податком, як індивідуальна діяльність. Крім того, системою агітації та пропаганди створювалася стосовно скупника та куркуля відповідна громадська думка в країні. До цього процесу підключили кустарів та ремісників, що вже перебували у виробничій системі промкооперації. "Всякий одноосібник є приватногосподарським підприємцем і як капіталістичний елемент повинний здаватися в ДПУ для розслідування його діяльності" — зазначалося в постанові по промкооперації Кооператнаради ЦК ВКП(У) від 17 червня 1932 р., яка забороняла приймати у виробничу артіль т.зв. "експлуататорські елементи, що припинили свою приватнопідприємницьку діяльність один-два роки тому"²⁴

Такі дії партії й уряду в кустарно-ремісничому виробництві приносили свої результати. Кустарі та ремісники, які пішли з нього, примусово поверталися, а ті, що залишилися в промкооперативі, усвідомивши своє безвихідне становище, продовжували працювати за зарплату. Обібраний державою, дрібний виробник повинен був виконувати виробничий план. Але пролетарський стан робітника в промкооперативі йому був завжди чужий. Приватновласницька природа хазяїна не бажала перебудовуватися у підпорядковане становище. Працювали у кооперативі байдуже, аби відбути потрібний час. Праця з утилем і відходами, нав'язування виробничих програм відчужували виробничника від його продукції. Виготовлялася тепер вона, як правило, більш низької якості. Невиконання плану було їхнім внутрішнім протестом. Протестуючи таким чином та пристосовуючись до нових умов життя, кустарі і ремісники вступали на дорогу масового розкрадання продукції, особливо сировини. Цими способами дрібний виробник вирішував свої матеріальні проблеми і частково одержував моральне задоволення. З украденої держсировини дрібний виробник потай виготовляв продукцію і продавав її на ринках. Промкооператив був уже не приватною майстернею для них, за

якою вони вболівали, а системою усупільненого, державного, тобто чужого виробництва.

До революції дрібний товаровиробник, перебуваючи у залежності від хазяїна промислу, майстерні, кооперативу, боячись його, знаходився в постійно приниженому становищі й скорявся останньому або підкрадав для компенсації в першу чергу морального приниження. Після революції кустар і ремісник вибилися в рівне становище в промкооперативі, особливо після пільг 1925-1926 рр. Але новий виток тиску знову повернув його до вихідного майже рабського стану. І виплескував він цей стан злодійством, псуванням майна тощо. Таким чином, населення країни дрібних виробників перетворювалося в однорідну масу, що скорилася ДПУ - НКВС, але з постійним бажанням відшкодувати свої матеріальні і моральні збитки (злодійством, псуванням майна, неякісним виробництвом). Такий був побічний ефект пролетаризації населення.

Перерозподіл і перекваліфікація кустарів та ремісників у зв'язку з переорієнтуванням виробництва теж психологічно вдарили по них. Після постанови 1932 р. про кустарну промисловість промкооперація змогла виконати виробничий план усього на 60 %, а в Полтавській області, де традиції кустарно-ремісничого галузі здійснювалися з ХІХ століття — лише на 49%²⁵ Вукопромрада відписала у Москву виправдувальні причини невиконання плану: відсутність загальної електрифікації в системі; великі збої в постачанні сировини для виробництва й низька її якість; затримка фінансування (замість запланованих 4 млн. крб. Вукопромрада одержала 800 тис. крб.); із промкооперації державна система фактично забирала найкваліфікованих майстрів; місцеві органи влади постійно направляли в колгоспи працівників, які там і залишалися (з направлених промкооперацією в 1933 році 500 чоловік 26% залишилися в них); управління середньої ланки промкооперативів часто мінялося (система призначення керівних кадрів у виробничі артілі негативно позначалася на виробництві промкооперативу. Наприклад, в Лубнах вони

змінювалися в 1933 р. три рази); велика плінність кадрів в цілому по промкооперації; низька заробітна плата; відсутність технічної бази обслуговування та запасних частин до машин.

Безумовно, що всі перелічені причини невиконання робочого плану мали місце і відбивали стан промкооперації, створеної не на приватногосподарській основі. Але визначальною причиною його невиконання було одержавлення приватного господарства кустарної промисловості.

В 1932-1933 рр. боротьба з приватниками досягла вищої точки. Радянська влада, що зміцніла, маючи підтримку системи ОДПУ- НКВС, почала боротьбу з "шкідництвом" державного майна за допомогою системи кримінальних покарань. Всьому народу було запропоновано здавати до органів внутрішніх справ "шкідників, саботажників і розкрадачів соціалістичного майна"²⁶

Щоб виконати директиву партії та уряду — завершити колективізацію і кооперацію в 1932-1933 рр., у 1933 р. було схвалено постанову про створення політвідділів на залізничному транспорті, в МТС, у військових округах. І хоча кустарної промисловості створення політвідділів зовні не торкнулося, створювана загальна система нагляду та політичного контролю над найманою працею відбивалася й на промкооперації. В 1934 року створюється ще один силовий орган — Прокуратура СРСР. Населення країни за "обман радянської держави" притягалось до кримінальної відповідальності за постановою ЦВК і РНК СРСР від 25 липня 1934 р.²⁷

Оточуючи всіма можливими засобами тиску дрібних виробників, влада намагалася захистити себе від повторення політичного вибуху. Для цього поряд із загальним силовим тиском уряд прагнув ще додатково локалізувати особливо небезпечні райони, що завзято пручалися одержавленню приватної власності. До них відносилася Україна.

Провести рішучі дії в Україні як одному з основних районів сильної приватногосподарської системи у сільському господарстві та в кустарній промисловості ЦК ВКП(б) доручив ЦК КП(б)У У Комуністичній партії України було проведене

вочищення складу від так званих "переродженців" Проведена програма наступальних дій, спрямована на підпорядкування дрібного приватного власника, вимагала створення суворої дисципліни, підпорядкування в керівних органах управління. Чистка складу і спеціально підтримуваний панічний страх перед можливим звільненням були вдалими важелями в механізмі впливу для одержання беззаперечних виконавців будь-яких вказівок партії.

Підсумком "соціалістичного будівництва" стало утвердження тоталітарного ладу. Компартійно-радянський режим робив акцент на повному придушенні соціальних елементів, які не вписувалися в командну систему, тобто, у даному випадку, представників індивідуального господарства. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у січні 1933 р. зазначалося: "Успішно проведена політика ліквідації капіталістичного елемента як класу. В результаті цього розгромлене куркульство і підірвані корені капіталізму і тим самим забезпечена перемога соціалізму. Вирішено історичну задачу переходу дрібного індивідуального господарства на рейки соціалістичного. У підсумку виконанням п'ятирічки вирішене головне питання "хто-кого" на користь соціалізму проти капіталістичних елементів міста і села"²⁸

Боротьба з власним народом призвела до створення розвинутої системи таборів для "трудового перевиховання" ГУЛАГ 30-х рр. був уособленням репресій, проявом тоталітарної суті радянської влади. Подальший рух країни по шляху завершення індустріалізації здійснювався пліч-о-пліч із розвитком силових методів управління. За індустріалізацію країни було заплачено загибеллю або спотвореними долями мільйонів людей.

Примітки

Розділ І

- ¹ Ленін В.І. Економічний зміст народництва і його критика в книзі п.Струве // Повне зібрання творів (Далі — ПЗТ). — Т.1.- Стор.413.
- ² Ленін В.І. П'ять років Російської революції і перспектива світової революції // ПЗТ. —Т.45.-Стор.282.
- ³ Енгельс Ф. Передмова до другого видання «Селянська війна в Німеччині». // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. 2-е видання. - Т.16.- Стор.418. (Маркс К. додав до цієї оцінки, що «дрібна буржуазія стане складовою частиною всіх прийдешніх соціальних революцій»). Маркс К. Лист Маркса Анєнкову, 28 грудня 1846 року// Маркс К., Енгельс Ф. Тв.2 вид. —Т.27 — Стор. 411-412
- ⁴ Маркс К. Лист Маркса Анєнкову, 28 грудня 1846 року// Маркс К., Енгельс Ф. Тв.2 вид.. Т.27. – Стор.412.
- ⁵ Маркс К. Виробництво капіталу. Продуктивна та непродуктивна праця.// Маркс К., Енгельс Ф. Тв.2 вид. - Т.26.- Стор.417-418./.
- ⁶ Енгельс Ф. Передмова до другого видання "Селянська війна в Німеччині"// Маркс К., Енгельс Ф. Тв.2 вид. - Т.16.- Стор.417./.
- ⁷ Ленін В.І. До характеристики економічного романтизму.// ПЗТ. — Т.2.- Стор.215
- ⁸ Ленін.В.І. Про блоки з кадетами. // ПЗТ. —Т.14.- Стор.115-117
- ⁹ Ленін В.І. Дитяча хвороба «лівизни» у комунізмі" // ПЗТ.-Т.41.- Стор.27.
- ¹⁰ Маркс К.. Лист Августу Бебелю, 20-23 січня 1856 року.// Маркс К.,Енгельс Ф. Тв. 2 вид. Т.36, Стор.361.
- ¹¹ Ленін В.І. Розвиток капіталізму в Росії. // ПЗТ. — Т.1-Стор.385-386.
- ¹² Ленін В.І. Про кооперацію // ПЗТ. — Т.- 45. - Стор.-370.
- ¹³ Ленін В.І. Чергові завдання радянської влади //ПЗТ. Т.36. Стор.161.
- ¹⁴ Там же. - Стор. 162
- ¹⁵ Ленін В.І. Чергові завдання Радянської влади. // ПЗТ. — Т.36, -Стор. 185.
- ¹⁶ Ленін В.І. Проект декрету про споживчі комуни. // ПЗТ. — Т.35. Стор. 206.
- ¹⁷ Ленін В.І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату // ПЗТ. -Т. 39. - Стор. 281

- ¹⁸ Ленін В.І. Цінні признання Пигиріма Сорокіна. // ПЗТ. — Т. 37. Стор.347.
- ¹⁹ Ленін В.І. 8 Всеросійська конференція РКП(б). // ПЗТ. — Т. 37.- Стор. 195.
- ²⁰ Ленін В.І. Дитяча хвороба «лівизни» у комунізмі // ПЗТ. - Т.41. Стор. 6
- ²¹ Там же. — С.27.
- ²² Ленін В.І. IV Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. // ПЗТ. -Т. 45. - Стор. 282.
- ²³ Ленін В.І. Про продовольчий податок. // ПЗТ. -Т. 43, -Стор. 226. /.
- ²⁴ Ленін В.І. 10 Всеросійська конференція РКП(б) // ПЗТ. -Т. 43.-Стор. 306.
- ²⁵ Ленін В.І. Про кооперацію // ПЗТ. -Т. 45, -Стор. 412.

Розділ III

- ¹ Російський державний історичний архів (Далі — РДІА). — Ф. І, спр.1437. — Арк.133,196,224
- ² Там же. — Арк.197-198
- ³ Рыбников А.А. Мелкая промышленность и ее роль в восстановлении народного хозяйства. - М,1922. - С. 37
- ⁴ Воробьев Н.Я. Промышленность как поставщик средств производства для сельского хозяйства в условиях довоенного времени // Сельское хозяйство на путях восстановления. - М., 1925. - С.667.
- ⁵ Російський державний архів економіки (Далі — РДАЕ). - Ф.773, оп.1, д.6977, Л.24.

Розділ IV

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО України). Ф. 17. -Оп. 16. -Спр. 266. — Арк. 3-5
- ² Там же. -Ф.337.-Оп.І.-Спр.3000.-Арк.218.
- ³ Собрание узаконений й распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. - 1919. -Бюлетень № 4. -С. 140.
- ⁴ Кустарный союз. — Х.,1920 — 3 апреля.
- ⁵ Известия Екатеринославского губревкома. -1920. - 15 квітня.
- ⁶ Кустарный союз (харьков).-1920. 14 травня
- ⁷ ЦДАГО України. -Ф. 1. - Оп 1. - Спр. 64. - Арк. 70-81.
- ⁸ Кустарный союз (Харьков).-1920.—15 червня.

Розділ V.

- ¹ Ленін В.І. X з'їзд РКП(б) 8-16 березня 1921 року. //Вибр. твори. Т.3, стор. 511
- ² Там же. стор. 512.
- ³ Маркс К. Лист Августу Бебелю 20-23 січня 1856 року // Маркс К., Енгельс Ф. Тв. 2 вид. Т.36 стор. 361.
- ⁴ Ленін В.І. Про кооперацію //Вибр. твори Т.3, стор. 711,
- ⁵ Там же. - стор. 713
- ⁶ Там же. -стор. 712
- ⁷ Там же. -стор. 713
- ⁸ Там же. — стор. 510-511
- ⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (Далі — ЦГАОР України). — Ф. 337, оп.1, д.7932
- ¹⁰ РДАЕ. —Ф.1691, оп. 6, Д.222, стор. 14./
- ¹¹ Ленін В.І. Про кооперацію // Вибр.твори Т.3. Стор.713.
- ¹² ЦДАВО України, Ф.337, оп. 1, Спр. 7932, стор. 24
- ¹³ XIV съезд ВКП(б). // КПРС в резолюціях — Т.3. К.,1979 Стор. 237-238.
- ¹⁴ IX з'їзд КП(б)У // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і пленумів ЦК. Т.1. — К.,1976, Стор. 373-374
- ¹⁵ ЦДАГО України. — Ф.1, оп.20, д.371, л.3
- ¹⁶ Газета “Кустарный союз”(Харків). – 1922. - № 8.
- ¹⁷ Ленін В.І. П'ять років Російської революції і перспектива світової революції // ПЗТ. – Т.45. – С.282.
- ¹⁸ Циркуляр Центроналога №7618, 7195 // ЦДАВО України. — Ф.337, оп. 1, д.7932, с.33-34.
- ¹⁹ РДАЕ. — Ф.169, оп.6, д.222, с.14
- ²⁰ ЦДАВО України. Ф.337, оп.1, спр.2397, арк.84.
- ²¹ Пояснення Наркомфіну №787 – С.37 // РДАЕ. – Ф.1691. Оп.6. Спр.378. — Арк.9..
- ²² ЦДАВО України. Ф.537, оп.1, спр.3000, арк.218
- ²³ Там же. — Ф.27, Оп.6, Спр.1807. — Арк.190-197.
- ²⁴ Там же. — Ф.337, Оп.1, Спр.7932. — Арк.24.
- ²⁵ Там же. — Ф.333, Оп.1, Спр.3001. — Арк.51
- ²⁶ Там же. — Ф.582, Оп.1, Спр.4250. — Арк.9а
- ²⁷ Див. табл. №5-6.
- ²⁸ Ленін В.І. Про кооперацію // ПЗТ. – Т.45. – С.369

- ²⁹ ЦДАВО України. Ф.337, оп.1, спр.751, арк.154
- ³⁰ IX з'їзд КП(б)У // Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т.1. – К., 1976. – С.373.
- ³¹ Там само. – С.367.
- ³² XIУ з'їзд ВКП(б) // КПРС в резолюціях... – Т.3. – С.246.
- ³³ Там само. – С.248
- ³⁴ Ленін В.І. X Всеросійська конференція РКП(б) // ПЗТ. – Т.43. – С. 249
- ³⁵ Пленум ЦК ВКП(б) // КПРС в резолюціях... – Т.3. – С.319.
- ³⁶ Там само. – С.320.

Розділ VI

- ¹ С.В.Кульчицький. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928).Київ,1996. — 235 с.
- ² Пленум ЦК ВКП(б) 6-9 квітня 1926 року// КПРС в резолюціях... Т 3. Стр.319
- ³ См. Цакунов С.В. В лабиринте доктрини. Москва, 1994 г., с.154
- ⁴ IX з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт. X.,1926 р. стор.218
- ⁵ Гинцберг Л.И. Массовый голод в сочетании с экспортом хлеба в 30-х годах // Вопросы истории № 10, 1999 г., стор.119-123
- ⁶ Пленум ЦК ВКП(б) 10-17 листопада 1929 г.// КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К.,1980. – Т.4. - С.332.
- ⁷ Постанова РНК СРСР 3 травня 1927 року “Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію” // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. Бюллетень №23. Стр. 256
- ⁸ Постанова ЦВК і РНК СРСР 11 травня 1927 року “Положення про промислову кооперацію”// Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. Бюллетень №26. Стр.289-290.
- ⁹ Там же, Бюллетень №23. Стр.256.
- ¹⁰ Там же. Бюллетень №30. Стр.267
- ¹¹ ЦДАВО України. — Ф.337, оп.1, т.1, спр.5620. — Арк.32.
- ¹² Пленум ЦК ВКП(б) 6-9 квітня 1926 р. // КПРС в резолюціях... Т3, стр.304-305.
- ¹³ Ларин Ю. Частный капитал. М.КОИЗ. 1926, стор. 67.
- ¹⁴ XIV з'їзд ВКП(б) // КПРС в резолюціях...—Т.3, стор. 237-238.

Додаток

І. Кооперування

6. Кооперована членська маса за соціальним походженням, промислам,									
ВИДИ ОБ'ЄДНАНЬ, ПРОМИСЛИ ТА ГРУПИ	Всього членів на 1/IX- 1930р.	В про д у к ц і й н и х а р т і							
		З н и х							
		Робітники	Службовці	Селян, що залучено від податків	Селян, що платять податок без підвиз.	Селян, що пла-тьть податок з підвиз.	Батраки	Кустарі, що конструювали набій.	Кустарі, що не користува. Ндвій.роб.
А	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Разом по всіх групах	147713	19,5	3,5	13,9	13,4	1,0	4,6	3,9	34,5
Місто	76156	25,2	5,5	6,3	4,7	0,3	4,2	5,6	41,5
Містечко	27677	13,4	1,5	15,4	11,0	0,4	4,8	3,4	42,0
Село	43880	12,3	1,0	28,2	32,8	2,7	5,4	0,8	14,9
І. Добування й оброблєн. Мінералів	34057	15,1	1,3	30,0	36,5	2,4	6,9	0,3	4,3
Місто	4098	19,1	3,8	22,6	23,2	0,2	11,1	1,6	10,6
Містечко	5284	16,1	0,9	26,0	35,1	0,2	0,2	0,3	5,1
Село	24679	14,0	0,9	32,7	39,7	3,4	6,1	-	2,4
1. Виробництво цегли та черепиці (гончар.)	14149	10,2	0,7	34,2	39,0	1,0	7,0	-	3,0
місто	1412	22,3	0,8	25,2	21,2	0,1	11,2	-	7,9
містечко	2626	18,7	1,1	29,2	25,6	0,4	6,5	0,1	4,6
село	10111	5,4	0,6	37,4	46,1	1,4	6,5	-	1,6
2. Добування вогнетривалої глини, піску, буту, гравію, бруківки та інфузорної землі	1191	5,2	0,8	24,6	38,8	2,0	10,4	-	5,0
місто	214	8,8	2,3	12,2	13,5	-	16,8	-	10,4
містечко	216	-	-	26,4	59,2	-	2,0	-	10,0
село	761	8,8	0,3	31,8	42,8	4,7	11,3	-	-
3. Добування та оброблення крейди, вапни, албастру, гіпсу і т. інш.	2934	9,7	1,6	37,0	37,6	0,1	6,0	-	1,7
Місто	766	12,8	1,8	41,4	41,4	-	8,7	-	3,3
Містечко	626	16,8	1,3	30,4	30,4	-	5,9	-	1,8
Село	542	1,8	1,6	36,4	36,4	0,3	3,2	-	-
4. Добування та оброблення будівельного і технічного камення, мрамора граніту, вапняку, лабрадору	7839	8,6	0,8	25,6	46,5	4,3	6,9	0,2	6,6
місто	923	11,4	2,6	11,0	50,4	0,9	20,2	-	1,5
містечко	1007	7,6	0,3	13,1	53,3	-	7,4	1,1	16,5
Село	5909	8,2	0,4	31,8	44,3	6,1	3,6	-	5,6
5. Виробництво цементно-бетонних виробів	565	1,2	0,9	43,9	44,7	1,7	3,2	-	3,8
місто	14	-	-	33,3	66,7	-	-	-	-
містечко	76	4,0	3,0	47,0	32,0	-	10,0	-	2,0
Село	475	-	-	42,8	49,4	2,6	0,4	-	4,8
6. Добування кам'яного вугілля	3080	50,5	2,8	12,7	17,9	2,3	9,2	0,3	2,2
місто	69	89,9	10,1	-	-	-	-	-	-
містечко	82	35,4	-	36,6	26,8	-	1,2	-	-
Село	2929	49,5	2,7	11,9	18,2	2,6	10,1	0,3	2,4
7. Виробництво штучного камення, жорнів, точил та брусків	952	6,1	2,7	35,6	33,9	0,4	11,3	0,1	8,4
місто	190	8,9	13,9	6,5	18,9	-	3,3	0,8	28,7
містечко	129	-	-	63,3	30,0	-	6,7	-	-
Село	633	3,6	0,3	40,5	37,4	0,5	13,2	-	4,5
8. Дюркально-шкляне виробництво	2248	31,8	3,2	22,8	21,8	7,8	1,2	2,6	6,4
місто	352	13,1	13,1	15,6	1,0	-	1,0	15,0	37,4
містечко	412	57,8	-	-	-	-	4,8	-	-
Село	1484	34,5	1,2	25,7	27,6	10,0	1,0	-	-

І. Кооперування

6. Кооперована членська маса за соціальним походженням, промислами,

ВИДИ ОБ'ЄДНАНЬ, ПРОМИСЛИ ТА ГРУПИ	В п р о д у к ц і й н и х а р т і									
	Всього членів на 1/Х-1930р.	З							Кустарі, що кооперувалися найб.	Кустарі, що не користув. Нйб.роб.
		Робітників	Службовців	Селян, що зайнято від податків	Селян, що платять подат. без підвиз.	Селян, що платять податок з підвиз.	Батраків	Кустарів, що кооперувалися найб.		
А	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
9. Виробництво ганчарсько-кераміч. Виробів	386	5,1	1,7	58,8	12,6	0,4	6,3	0,4	14,7	
місто	63	2,9	11,4	-	-	-	-	-	85,7	
містечко	110	44,0	-	-	32,0	-	-	4,0	20,0	
село	213	-	-	78,8	12,4	0,6	8,4	-	-	
10. Інші вир-ва по добув. та оброб. мінералів	713	2,6	1,7	44,7	36,8	-	13,9	-	0,3	
місто	91	23,7	10,5	65,8	-	-	-	-	-	
містечко	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
село	622	-	0,6	42,2	41,3	-	15,6	-	0,3	
11. Оброблення металів	16448	36,8	4,9	11,3	8,7	0,9	6,2	3,3	25,4	
Місто	11577	41,1	5,5	8,1	5,8	0,1	6,1	4,3	26,4	
Містечко	2083	29,6	5,9	9,6	7,3	-	6,2	2,2	36,0	
Село	2788	26,8	2,5	22,4	19,1	4,3	6,8	0,7	15,6	
11. Виробництво дрібних машин, станків та частин до них	730	59,6	5,6	6,6	4,3	-	2,5	1,5	15,7	
місто	730	59,6	5,6	6,6	4,3	-	2,5	1,5	15,7	
містечко	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
село	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
12. Вир-во с.-господ. Машин та знаряддя	395	49,0	3,9	6,9	7,2	0,8	15,2	-	16,2	
місто	229	53,6	3,5	-	5,7	0,9	15,3	-	20,1	
містечко	36	7,4	3,7	11,1	3,7	-	26,0	-	48,1	
село	130	49,6	4,5	18,0	10,5	0,8	12,8	-	3,0	
13. Вир-во ходів (крім возів та саней)	3660	22,1	2,7	15,6	10,1	0,2	11,9	1,8	34,8	
місто	2050	27,8	0,9	7,2	6,4	0,4	16,7	2,1	38,0	
містечко	696	22,8	13,7	9,2	12,5	-	3,7	-	36,0	
село	914	9,5	0,8	36,8	16,9	-	5,8	2,2	27,4	
14. Струментальне вир-во с.-госп. Струмента	553	29,8	4,2	11,0	20,9	0,2	3,6	-	29,8	
Місто	496	35,0	4,9	9,5	14,1	-	4,0	-	31,9	
Село	57	-	-	19,3	59,6	1,8	1,8	-	17,5	
15. Вагове вир-во та частини до них	763	49,2	4,6	3,1	15,7	0,1	3,9	0,5	18,4	
місто	763	49,2	4,6	3,1	15,7	0,1	3,9	0,5	18,4	
16. Вир-во пароводяної арматури	183	42,9	10,0	4,2	-	-	-	-	42,9	
місто	183	42,9	10,0	4,2	-	-	-	-	42,9	
село	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
17. Вир-во примусів, спиртвюк, гасниць та пальників для примусів	49	32,3	-	14,1	24,2	-	6,0	-	21,2	
місто	49	32,3	-	14,1	24,2	-	6,0	-	21,2	
18. Вир-во штампівно-клямк. та замков. виробів	1216	13,1	5,7	1,7	1,9	-	0,9	40,3	27,9	
Місто	1161	13,1	6,6	1,0	2,3	-	1,0	46,0	25,2	
Містечко	24	-	-	-	-	-	-	-	-	
село	31	12,9	-	6,5	-	-	-	3,2	45,2	

І. Коопсування

6. Кооперована членська маса за соціальним походженням, промислами,

ВИДИ ОБ'ЄДНАНЬ, ПРОМИСЛИ ТА ГРУПИ	В про д у к ц і й н и х а р т і									
	Всього членів на 1/IX-1930р.	З							н и х	
		Робітників	Службовців	Селян, що зайнято від земельних дільниць	Селян, що платять подат. без підв'яз.	Селян, що платять податок з підв'яз.	Бігравців	Кустарів, що конструювали найм. роботу	Кустарів, що не користув. Таб. 106	
А	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
30. Очищення терпентину	16	-	-	-	-	-	-	-	-	
село	16	-	-	-	-	-	-	-	-	
IV. Лісорозробка промислової	221	1,3	3,9	65,8	18,5	2,6	7	-	-	
Місто	81	2,1	6,2	68,9	-	4,1	-	-	-	
Містечко	23	-	-	-	18,7	-	-	-	-	
село	114	-	-	60,7	17,9	-	21	-	-	
32. Лісорозробки	221	1,3	3,9	65,8	18,5	2,6	7	-	-	
місто	84	2,1	6,2	68,9	-	4,1	-	-	-	
містечко	23	-	-	-	18,7	-	-	-	-	
село	114	-	-	60,7	17,9	-	21	-	-	
V. Оброблення дерева	15967	16,0	2,7	17,8	15,8	0,7	4,0	2,0	33,6	
Місто	7844	26,5	5,5	10,0	8,2	-	3,9	3,3	38,8	
Містечко	2543	12,4	0,3	17,6	7,2	0,3	4,8	1,2	43,5	
село	4580	3,8	0,7	29,6	35,5	2,1	3,3	0,7	16,6	
33. Лісопильне виробництво	1198	30,0	3,2	18,0	15,1	2,5	1,8	2,2	21,3	
місто	637	44,5	4,5	11,3	3,0	-	0,7	3,6	27,2	
містечко	328	16,5	1,9	16,5	11,7	-	5,8	-	32,0	
село	233	1,7	0,6	35,4	47,2	10,1	2,2	-	0,6	
34. Вир-во капис, обідд. полза та дуг	654	5,9	-	16,9	45,8	0,8	2,1	3,0	20,4	
місто	112	-	-	-	-	-	-	-	-	
містечко	250	3,4	-	-	18,6	-	-	11,9	52,5	
село	292	6,8	-	22,6	54,8	1,1	2,8	-	9,6	
35. Бондарно-кльопочне вир-во	1794	8,6	-	21,5	27,8	2,8	4,7	0,7	31,0	
місто	665	12,8	0,8	9,6	8,0	-	3,2	1,6	60,0	
містечко	348	5,7	1,1	18,6	23,8	-	3,4	1,1	43,5	
село	781	8,6	1,1	28,6	39,3	5,7	6,1	-	10,3	
36. Меблево-столлярне та столлярно-тесляр. виробництво	3410	23,2	3,5	13,9	10,1	0,2	7,4	2,2	35,7	
Місто	2261	29,4	5,7	9,2	5,7	-	7,6	2,6	37,4	
Містечко	628	18,0	-	21,7	3,5	0,7	7,6	2,5	41,6	
село	521	1,4	-	20,1	53,1	-	5,8	-	8,1	
37. Вир-во гнutoї меблі	2263	11,3	3,1	10,6	14,5	0,4	2,0	2,9	50,0	
місто	1012	14,6	7,1	1,6	12,6	-	0,9	5,0	56,6	
містечко	724	16,8	0,4	11,4	5,1	-	4,4	0,2	55,4	
село	527	0,4	-	23,2	27,5	1,4	1,2	2,5	34,4	
38. Лозово-рогозове вир-во	3584	4,6	0,6	38,4	21,1	0,3	3,4	-	13,1	
місто	1301	11,2	0,3	40,3	21,7	-	4,8	-	6,4	
містечко	799	2,6	0,3	31,0	8,9	0,9	4,0	-	17,2	
село	1484	1,4	1,2	43,0	30,6	-	1,9	-	14,7	
39. Вир-во соломяних виробів	773	0,6	0,9	24,2	6,2	-	4,9	0,6	31,3	
місто	332	-	-	3,7	-	-	-	-	88,9	
містечко	284	-	-	6,9	-	-	-	-	42,5	
село	157	1,0	1,4	34,0	9,5	-	7,6	1,0	19,1	
40. Вир-во сит. підріштівк, лопат. ножев, ложок та інш. Грубих виробів з дерева	760	24,0	4,7	11,3	16,3	0,5	2,7	-	38,3	
місто	175	46,8	16,5	1,3	-	-	5,0	-	30,4	
містечко	109	12,2	-	8,5	2,4	-	1,8	-	70,2	
село	476	25,0	3,3	21,7	45,8	1,7	2,5	-	-	
41. Інші виробництва по обробці дерева	1531	33,8	6,0	6,7	8,0	-	2,0	7,0	35,2	
місто	1349	39,9	7,5	2,9	3,3	-	0,4	8,7	35,6	
містечко	73	35,7	-	-	-	-	28,6	-	35,7	
село	109	-	-	29,6	36,4	-	2,2	-	31,8	

І. Кооперування

ТИПАМИ СЕЛИЩ ТА ВИДАМИ ОБ'ЄДНАНЬ НА І/Х-1930 р.												
Ліч (у %)		В склад - сировинних товариствах (у %)										
Індекс та деклясован. Елементу	Членів КНС	Всього членів на І/Х-1930р.	З н и х									
			Роблягів	Службовців	Селищ, що зальнено від	Селищ, що пль-отть податок без	Селищ, що пль-отть податок з пльвищ	Батраків	Кустарів, що ко-ристувалися найм.	Кустарів, що не користув. Найм.	Індекс та деклясован.	Членів КНС
10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	14,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	39,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	14,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	39,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7,4	11,9	11694	-	0,2	53,7	42,0	1,5	1,9	-	0,7	-	26,4
3,8	3,8	1406	-	0,2	42,8	51,8	2,8	2,4	-	-	-	13,7
12,7	24,6	159	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7,7	10,7	10129	-	0,2	54,7	41,0	1,4	1,9	-	0,8	-	27,7
5,9	14,5	313	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5,2	1,1	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15,6	54,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2,2	29,7	288	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5,1	6,8	407	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13,6	8,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2,3	6,2	407	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1,9	9,3	614	-	-	38,6	58,8	-	-	2,6	-	-	18,9
4,0	0,8	298	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2,8	14,1	69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
0,3	10,0	247	-	-	38,6	58,8	-	-	2,6	-	-	18,9
3,8	5,5	672	-	-	40,1	37,4	20,7	1,8	-	-	-	11,0
2,2	3,9	206	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4,4	6,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11,5	11,5	466	-	-	40,1	37,4	20,7	1,8	-	-	-	11,0
5,2	12,5	18	-	-	16,7	77,7	-	5,6	-	-	-	-
1,6	1,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6,3	37,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9,3	2,7	18	-	-	16,7	77,7	-	5,6	-	-	-	-
18,5	19,2	7908	-	0,2	57,5	39,2	0,8	1,8	-	1,0	-	39,0
15,3	19,2	877	-	0,3	42,8	51,7	2,8	2,4	-	-	-	-
35,1	23,8	90	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13,7
7,2	15,4	6941	-	0,1	59,5	37,7	-	1,7	-	1,0	-	30,9
31,3	13,3	1250	-	1,4	32,2	57,7	2,7	5,1	-	0,9	-	2,7
7,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
50,6	32,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26,4	7,2	1250	-	1,4	32,2	57,7	2,7	5,1	-	0,9	-	2,7
2,2	39,0	295	-	-	40,0	60,0	-	-	-	-	-	49,9
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4,9	42,0	-	-	-	40,0	-	-	-	-	-	-	-
-	30,0	295	-	-	-	60,0	-	-	-	-	-	49,9
1,3	5,0	217	-	-	34,2	65,8	-	-	-	-	-	41,9
1,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	34,2	217	-	-	34,2	65,8	-	-	-	-	-	41,9

І. К о о п е р у в а н н я

Лях (у %)		В склад - сировинних товарностях (у %)										
		З н и х										
Інших та дезосо-ван. Елементу	Членів КНС	Всього членів на 1/Х-1930р.	Робітників	Службовців	Селян, що займа-ють від податків	Селян, що платять податок без пшениц.	Селян, що пла-тять податок з пшениц.	Батраків	Кустарів, що кори-стувалися майб.	Кустарів, що не користув. майб.	Інших та дезосо-сован. Елементу	Членів КНС
10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
2,6	10,3	2535	29,5	3,7	18,9	7,5	-	2,6	-	36,2	1,6	4,5
3,5	4,4	2040	36,4	4,3	12,8	4,9	-	1,4	-	38,4	1,8	3,5
2,3	14,2	135	-	3,0	62,1	23,0	-	9,7	-	2,2	-	4,4
0,1	24,4	360	-	-	30,7	15,1	-	5,6	-	48,2	0,6	11,9
3,2	14,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1,7	7,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5,1	17,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	23,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2,6	9,6	2261	26,0	4,2	22,9	9,2	-	3,1	-	32,7	1,9	1,9
4,0	3,4	1766	33,8	5,2	16,2	6,3	-	1,8	-	34,4	2,3	-
1,3	11,5	135	-	3,0	62,2	23,0	-	9,6	-	2,2	-	4,5
0,2	27,0	360	-	-	30,6	15,0	-	5,6	-	48,2	0,6	1,2
2,7	13,2	44	54,5	9,1	2,3	-	-	-	-	34,1	-	100,0
0,7	10,0	44	54,5	9,1	2,3	-	-	-	-	34,1	-	100,0
9,0	22,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	9,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7,7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	15,7	230	43,5	-	-	-	-	-	-	56,5	-	-
-	10,4	230	43,5	-	-	-	-	-	-	56,5	-	-
-	81,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	8,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6,2	9,0	508	21,8	1,8	49,4	9,1	-	0,2	0,4	17,3	-	22,4
2,2	13,4	253	43,8	3,6	24,5	14,2	-	0,4	0,8	12,7	-	39,6
9,8	8,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
0,4	5,9	255	-	-	74,2	3,9	-	-	-	21,9	-	5,5
6,6	9,7	408	12,5	1,2	58,1	11,3	-	0,2	0,5	16,2	-	3,4
3,1	19,2	153	33,4	3,3	31,3	23,5	-	0,7	1,3	6,5	-	-
9,8	8,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
0,4	6,3	255	-	-	74,1	3,9	-	-	-	22,0	-	5,5
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	100	60,0	4,0	14,0	-	-	-	-	22,0	-	100,0
-	-	100	60,0	4,0	14,0	-	-	-	-	22,0	-	100,0
16,4	-	456	-	-	54,1	44,6	-	1,3	-	-	-	20,9
16,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	456	-	-	54,1	44,6	-	1,3	-	-	-	20,9
19,9	-	456	-	-	54,1	44,6	-	1,3	-	-	-	20,9
20,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	456	-	-	54,1	44,6	-	1,3	-	-	-	20,9

І. Кооперування

6. Кооперована членська маса за соціальним походженням, промислами,

ВИДИ ОБ'ЄДНАНЬ. ПРОМИСЛИ ТА ГРУПИ	В про д у к ц і й н и х а р т і									
	Всього членів на 1/IX-1930р.	З и н и х							Кустарів, що концентрували найм. робіт.	Кустарів, що не користув. Нйім.роб.
		Робітників	Службовців	Селян, що звільнено від податків	Селян, що платять подат. без підваш.	Селян, що платять податок з підваш.	Бетраців			
А	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
52. Вир-во по оброб. шотини та кінакс. волосса	614	52,0	6,7	1,0			8,6	10,5	17,3	
Місто	390	55,2	5,2	1,0			8,4	12,5	14,6	
Село	324	12,5	22,0	-	-	-	12,5	-	50,0	
53. Інші вир-ва по обробленню твердих матеріалів тваринного походження	60	-	-	-	-	-	-	-	-	
місто	73	-	-	-	-	-	-	-	-	
IX. Оброблення волокуватих речовин та вир-во одягу	32869	13,3	4,6	5,2	3,5		3,6	8,2	50,5	
Місто	21049	15,4	6,8	4,6	2,1		3,5	9,9	45,6	
Містечко	7562	11,7	1,0	3,9	2,5		3,1	5,2	61,7	
Село	4558	4,6	1,7	11,5	14,8	0,1	5,7	5,3	51,7	
54. Бавовняно-ткацьке вир-во	1233	26,2	4,1	9,0	3,9	0,3	3,4	1,5	44,0	
Місто	537	17,3	18,2	1,8	-	-	-	8,2	52,7	
Містечко	482	33,9	1,0	2,1	0,2	0,5	3,4	-	51,0	
Село	214	6,2	-	44,4	22,6	-	7,2	-	6,2	
55. Вовняно-ткацьке вир-во	1138	14,4	1,9	7,7	2,4		1,1	8,9	37,5	
місто	278	17,9	3,8	29,2	0,9		1,9		42,5	
містечко	837	15,1	1,4	0,7	1,1		0,9	12,4	39,4	
село	23	8,9	2,2	19,2	8,9		1,5		26,0	
56. Художнє ткацтво	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
село	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
57. Виробництво килимів	150	45,4	0,6	-	-		15,4	-	38,0	
місто	150	45,4	0,6	-	-		15,4	-	38,0	
містечко	-	-	-	-	-		-	-	-	
село	-	-	-	-	-		-	-	-	
58. Прядільне виробництво	6	-	-	-	-		-	-	-	
місто	6	-	-	-	-		-	-	-	
село	6	-	-	-	-		-	-	-	
59. Вовночесання та вовносування	24	22,8	8,6	8,6	-		2,9	-	45,7	
містечко	17	47,0	17,7	11,8	-		5,9	-	5,9	
село	7	-	-	-	-		-	-	100,0	
60. Ватне виробництво	128	51,0	12,3	3,5	-		-	-	5,2	
місто	128	51,0	12,3	3,5	-		-	-	5,2	
61. Трикожане виробництво	7581	20,4	12,9	4,9	1,0	0,1	1,8	0,2	31,7	
місто	6612	21,1	13,9	4,5	0,9	0,1	1,6	0,2	30,7	
містечко	407	10,7	4,2	6,5	-	1,0	3,2	0,6	37,8	
село	562	18,5	2,6	13,8	5,1	-	3,6	-	47,2	
62. Кравецько-білизня та картунно-шалочне виробництво	18522	8,2	1,4	4,0	3,8		2,9	12,9	63,2	
місто	11219	8,6	2,1	4,0	2,4		2,1	17,7	58,9	
містечко	4820	10,0	0,4	2,7	2,0		2,8	6,0	73,5	
село	2483	2,7	0,4	0,8	13,9	0,2	6,1	6,6	60,4	
63. Ковдрове виробництво	26	-	-	-	-		-	-	-	
місто	-	-	-	-	-		-	-	-	
містечко	26	-	-	-	-		-	-	-	

І. Коопсування

6. Кооперована членська маса за соціальним походженням, промислами,									
ВИДИ ОБ'ЄДНАНЬ, ПРОМИСЛИ ТА ГРУПИ	В п р о д у к ц і й н и х а р т і								
	Всього членів на 1/IX-1939р.	З н и х							
		Робітники	Службовці	Селян, що зайнято від податків	Селян, що платять податок без підвиз.	Селян, що платять податок з підвиз.	Батраки	Кустарів, що констували найм.	Кустарів, що не користув. Найм. роб.
А	1	2	3	4	5	6	7	8	9
86. Артлі громадського харчування	342	68,5	10,6	2,7	5,5	-	2,0	-	8,7
місто	330	69,7	10,9	2,8	5,7	-	-	-	8,9
село	12	16,7	-	-	-	-	83,3	-	-
87. Виробництво оцету	92	3,8	13,2	7,5	-	-	-	-	47,2
місто	92	3,8	13,2	7,5	-	-	-	-	47,2
88. Інші виробництва по обробленню харчосмакових продуктів	1435	16,5	9,4	5,3	-	0,6	9,4	1,7	41,2
місто	1307	16,0	9,3	3,3	-	0,7	9,3	2,0	44,7
містечко	56	16,7	16,7	-	-	-	-	-	25,0
село	72	25,0	-	50,0	-	-	25,0	-	-
XIII. Художньо-науково-присладна промисловість	4114	20,8	9,1	2,3	0,9	-	2,4	9,6	49,3
Місто	3742	21,9	9,3	1,9	0,8	-	2,0	9,4	50,0
Містечко	198	21,2	10,8	4,6	4,6	-	9,2	19,4	22,8
Село	174	-	2,3	4,7	7,9	-	-	-	74,9
89. Виробництво науково-учбових наочних та лабораторного приладдя	89	62,0	38,0	-	-	-	-	-	-
місто	89	62,0	38,0	-	-	-	-	-	-
90. Виробництво точного приладдя	772	31,3	6,9	-	-	-	-	0,5	60,8
місто	772	31,3	6,9	-	-	-	-	0,5	60,8
91. Виробництво радіоапаратури	84	-	-	-	-	-	-	-	-
місто	84	-	0	-	-	-	-	-	-
92. Вир-во і ремонт годинників	637	12,5	3,1	0,5	-	-	0,3	0,2	81,5
місто	618	10,6	3,2	0,5	-	-	0,3	0,2	83,2
містечко	19	70,0	-	-	-	-	-	-	30,0
93. Виробництво спортивентаря та інвентаря для туризму	78	-	-	-	-	-	-	-	-
місто	78	-	-	-	-	-	-	-	-
94. Вир-во музичних струментів та приладдя	105	-	21,1	21,1	21,1	-	15,8	21,1	-
місто	86	-	-	-	-	-	-	-	-
містечко	19	-	21,1	21,1	21,1	-	15,8	21,1	-
95. Виробництво іграшок	1589	22,8	12,2	3,2	0,5	-	4,0	18,8	31,8
місто	1370	23,0	12,6	3,5	0,6	-	3,4	18,1	31,6
містечко	133	19,8	7,3	-	-	-	10,4	27,1	35,4
село	79	-	-	-	-	-	-	-	-
96. Виробництво канцприладдя	589	23,4	6,1	1,8	-	-	-	0,6	52,8
місто	589	23,4	6,1	1,8	-	-	-	0,6	55,8
97. Інші виробництва (наукової та прикладної промисловості)	178	3,9	6,3	-	-	-	-	15,0	62,2
місто	56	15,6	15,6	-	-	-	-	59,4	-
містечко	27	-	-	-	-	-	-	-	-
село	95	-	3,2	-	-	-	-	-	83,1
98. Кролівництво	10	14,3	14,3	-	-	-	25,0	-	-
місто	5	-	-	-	-	-	100	-	-
містечко	5	19,0	19,0	-	-	-	-	-	-

З М І С Т

I. Соціально-економічна природа дрібних виробників . . .	3
II. Шляхи перетворення дрібного виробника у праці В.І.Леніна “Про кооперацію”	27
III. Державне управління кустарною промисловістю України на початку ХХ ст. як досвід одержавлення кустарного виробництва і пролетаризації кустарів та ремісників	34
IV. Державне регулювання кустарно-ремісничої промисловості в Україні під час “воєнного комунізму”	. 50
V. Нова економічна політика і дрібні виробники кустарної промисловості України	62
VI. “Великий перелом” у кустарній промисловості	98
VII. Вирішальний перелом у пролетаризації приватних виробників	116
Примітки .	143
Додаток	147

